

Biblioteca Virtual de Investigación Duoda

AGNÈS DE PERANDA.

***Introducción y edición crítica. Ordenanzas atribuidas a
Agnès de Peranda sobre los capellanes y sacerdotes
beneficiados de la iglesia del monasterio de Sant Antoni de
Barcelona, 1260.***

Al cuidado de Núria Jornet Benito.

Hec sunt ordinationes et constitutiones quas ¹ venerabilis domina abbatissa monasterii Sancti Anthonii Barchinone ordinis Sancte Clare fecit² anno Domini millesimo CC sexagesimo super ³ celebratione officii ⁴ divini ⁵ qualiter fieri deberit ⁶ per capellanos et sacerdotes ibidem collocatos ac ecclesia collocandos.

Primo extitit ordinatum ut omnes beneficiati facerent obedientiam domine abbatisse. Item quod quando prima pulsacio fiet pro prima in ecclesia dicti monasterii, omnes beneficiati ac ecclesia clerici conducticii et induti cum super pelliciis presentes et futuri teneantur ad ecclesiam convenire. Et non exeant de ecclesia quo usque omnes misse fuerint celebrate. Et unus ad celebrandum missam iuvare alium teneatur nisi fuerit causa legitima impeditus. Et nullus eorum propter reverenciam sanctissimi corporis Ihesu Christi quod ibidem sanctificatur sine super pellicio accedere audeat ad altare.

Et fuit constitutum ac eciam ordinatum ut omnes beneficiati et conducticii presentes et futuri teneantur celebrare et facere ebdomedam, unus post alium per unam ebdomadam in altari maiori et dicere cantando missam conventualem, et deffectum unius alter supplere, nisi propter infirmitatem vel excusacionem aliam legitimam debeat indicari merito excusandus. Et quando aliquis

beneficiatorum tenebit ebdomadam et celebravit missam conventualem in altari maiori, videlicet Sancti Anthonii, unus illorum qui sunt stabiliti ad celebrandum missam privatam in altari maiori, vel ambo in si fuerit iuxta excusacione ac legitima impediti, teneantur celebrare missam privatam in altari illius qui tenebit ebdomadam, et rogare Deum pro illo vel pro illis qui illud altare dotaverunt et redditus assignaverunt. Et ille eciam qui erit ebdomedarius pro illis pro quibus est assignatus rogare Deum nichilominus teneatur.

Item quod beneficiati omnes et alii clerici teneantur exire, videlicet feria secunda quarta et sexta adminus in Quadragesima et in Adventu Domini, qualibet septimana ad absolvendum cimiterium.

Item in festis duplicibus teneantur ad vespers convenire et ecclesiam honorare et vespers sub silencio dicere, altaria turfirare, et quilibet beneficiatus suum altare mundificare ac eciam adornare. Item in festis duplicibus ac diebus dominicis, illi quibus domina abbatissa mandabit, aut per internuncium intimabit induere se ad Evangelium et Epistolam ac honorifice dicere teneantur. Et quando corpora defunctorum debent in cimiterio dicti monasterii sepelli omnes beneficiati teneantur sepulture dictorum corporum interesse et eis obviare et honorifice recipere ad primam portam dicti monasterii honeste et devote ac cum debita reverencia sicut decet.

Item nullus beneficiatorum debeat ire extra civitatem Barchinonem ad pernottandum sine licencia domine abbatisse.

Item quod omnes teneantur bonum temporale et spirituale ⁷ honorem et utilitatem sicut poterunt pro dicto monasterio procurare.

Item quod quando aliquis beneficium in dicto monasterio recipitur vel ei dabitur vel assignabitur, teneatur predicta omnia observare et se ut servet obligare eciam ⁸ cum iuramento pro ut superius per ordinem sunt expressa. Et illi qui capellanas reciperint et obedire noluerint domine abbatisse, nec servare omnia supradicta tanquam per iuri et rebellis puniri possint sicut videbitur et placuit domine abbatisse.

¹ *Segueix venerabilis Domina interliniat.*

² *Segueix ac siu monasterii totum capitulum confirmavit ratllat.*

³ *Segueix facto ratllat. Celebracione, interliniat.*

⁴ *Segueix divini interliniat.*

⁵ *Segueix ecclesiastici ratllat.*

⁶ *Segueix in sua ecclesia interliniat.*

⁷ *Segueix honorem interliniat.*

⁸ *Segueix cum interliniat.*

Aquestes són les ordenacions i constitucions que l'abadessa del monestir de Sant Antoni de Barcelona, de l'orde de Santa Clara, va fer l'any del senyor de 1260, sobre la manera de celebrar els oficis divins en la seva església pels capellans i sacerdots beneficiats en dita església.

Primer, queda ordenat que tots els beneficiats prestin obediència a l'abadessa. Ítem, queda ordenat que quan en l'església de dit monestir es faci el primer senyal de la campana pel rés de Prima, tots les beneficiats hi ha d'acudir revestits de sobrepellís. I que no surtin de l'església fins que totes les misses siguin celebrades. Que s'ajudin en la missa els uns als altres, si no estiguessin legítimament impedit, que mai, per la reverència al Santíssim Cos de Jesucrist s'ha de tenir, no pugin a l'altar sense sobrepellís.

I queda constituït i ordenat que tots els beneficiats, presents i futurs, celebrin i siguin hebdomaris uns després dels altres durant una setmana en l'Altar major i cantin la Missa conventual, i en faltar algun d'ells, un altre que el supleixi, si no està impedit per malaltia o altra causa legítima. I quan algun dels beneficiats estigui de setmana i celebri missa conventual en l'altar major de Sant Antoni, un dels qui estan destinats a celebrar missa privada en l'altar major, a no ser per justa i legítima excusa, està obligat a celebrar missa privada en dit altar major. I el que sigui setmaner que no apliqui aleshores la missa per aquella intenció.

Ítem, tots els beneficiats i altres clergues estan obligats a entonar un respons en el cementiri del convent, els dilluns, dimecres i divendres de Quaresma i Advent.

Ítem, en les festes dobles estan obligats a assistir a Vespres i a cantar-les amb reverència incessant a l'altar, i cada beneficiat ha d'arreglar i adornar el seu altar corresponent. A més a més, els diumenges i festes dobles, aquell que l'abadessa assignés, haurà de cantar l'Evangeli i l'Epístola del dia. I quan s'hagi d'enterrar algun difunt en el cementiri, tots els beneficiats seran presents i el rebran honoríficament en la primera porta del monestir, honesta i devotament i amb la deguda reverència.

Ítem, cap beneficiat pot pernoctar fora de la ciutat de Barcelona sense llicència de l'abadessa.

A més, tots han de procurar tot el bé temporal i espiritual possible al dit monestir.

Ítem, quan algun beneficiat sigui rebut, vindrà obligat a observar fins i tot amb jurament això que és sobrescrit. I el que havent obtingut capellania es negués a obeir l'abadessa i a observar aquests ordenacions, pot ser castigat per ella com a rebel i perjur.

Introducción

Introducción

Las Ordenanzas y constituciones que en el año 1260 redactó la abadesa de Sant Antoni de Barcelona sobre la celebración de los oficios divinos que deben realizar los sacerdotes de la iglesia del monasterio, se encuentran copiadas en los primeros folios de un libro de actas capitulares de cronología posterior, el primero que la comunidad empezó a escribir y a sistematizar a partir de la reorganización del archivo monástico en la década del 1590 y de la intervención del archivero Sebastià Roger.¹

Se trata de dos folios en letra gótica que recuerdan la gótica bastarda,² escritos con la voluntad de conferir al documento unos elementos formales que le otorgan solemnidad y una voluntad caligráfica: inicial al principi de documento, calderones de los diferentes fragmentos en tinta roja. Sin embargo, el hecho que se trate de una copia inserida al principio de un manual o libro de actas ha hecho de que se introduzcan en el texto correcciones con rallados e interlineados que serían poco frecuentes en la forma original del documento.

En realidad el texto de las ordenanzas se acompaña de otras dos hechas con posterioridad por otra abadesa del monasterio, Alamanda de Vilanova (1333 - 1351), en el año 1350 , que completan el comportamiento, la manera de hacer y el perfil del grupo de hombres, capellanes y beneficiados de la iglesia del monasterio, que asisten a la cura espiritual de las hermanas.

Aunque no consta explícitamente el nombre de Agnès, tanto la fecha del documento, 1260 , durante su gobierno, como la tradición comunitaria, la sitúan como autora de estas ordenanzas (vease Estudio biográfico de Agnès de Peranda).

La gobernanza del monasterio: las relaciones con el grupo de beneficiados

Las ordenanzas de Agnès regulan la función de los capellanes y beneficiados de la iglesia del monasterio. La comunidad monástica necesitó, desde un principio, el servicio de presbíteros para la celebración de los oficios divinos. Aunque la relación entre las dos ramas franciscanas, la masculina y la femenina, implicaba la misión de la cura espiritual por parte de la primera, parece ser que esta se concretó más bien en la administración de los sacramentos de la confesión, y especialmente en la práctica de la prédica, que era justamente la misión principal de la orden. Si pensamos que estamos en los momentos iniciales de la historia franciscana, que tendrá aún que debatir aspectos esenciales de su tradición, como la radicalidad de la pobreza de san Francisco, los aspectos de la *cura monialium*³ o en el hecho que muchos de los framenores no habían sido ordenados presbíteros, podemos pensar que la necesidad que tuvo la comunidad femenina de dotarse del oficio de hebdomadario o capellán y fomentar la práctica de la institución de las capellanías o

beneficios eclesiásticos.

Las reglas de la orden de Santa Clara (tanto la de Innocencio IV, del 1247 , como la posterior de Urbano IV, del 1263) describen al capellán adscrito al monasterio como una persona de buena fama y vida honesta, no muy joven, de edad madura y conveniente. Según la normativa tendrá que comprometerse a permanecer de manera estable en el lugar, haciendo votos de pobreza y castidad; prometiendo obediencia a la abadesa, aunque en última instancia, pueden estar también sujetos a la corrección y vigilancia del cardenal protector y/o del visitador. Como integrante de la *familia* monástica está obligado a seguir los mismos ayunos que las monjas, aunque la abadesa puede dispensarlo si así lo cree conveniente al ser incompatible con el ejercicio de su trabajo diario. Su perfil se parece mucho al de los donados o conversos que pueden convivir también en el monasterio, compartiendo una similar dependencia con la abadesa, unas prácticas de ayuno y una vestimenta parecida.

Este capellán adscrito al monasterio y el grupo más o menos extenso de presbíteros beneficiados, son las personas que se encargaban de la cura espiritual de las hermanas, básicamente la celebración de la misa y otros oficios divinos. Los frailes de la orden acudirían de manera más puntual, como confesores, predicadores y visitadores apostólicos de la comunidad, o presidiendo algún oficio solemne en las festividades del monasterio o en el sepelio de las monjas. Algunos de estos beneficiados pueden estar en una relación de confianza con la abadesa y el convento, al ser nombrados procuradores generales o ecónomos del monasterio. Armengol de Solà es un ejemplo de ello.

La existencia de este grupo de capellanes beneficiados en la iglesia del monasterio que se encargan de la asistencia espiritual de las hermanas -ayudados puntualmente por los frailes del convento de Barcelona, que las asisten en las misas solemnes, confesiones, prédicas y exequias de las difuntas- hizo que la abadesa redactase unas ordenanzas destinadas a regular la manera de celebrar los oficios divinos.

Las ordenanzas regulan hasta el detalle la actuación de los beneficiados, marcando por ejemplo aspectos rituales o formales, como el hecho de que no entren en la iglesia ni celebren los oficios sin sobrepelliz, como símbolo de reverencia, o que cada beneficiado tenga que arreglar y ornar su altar. También se detalla la manera de celebrar las misas, estableciendo una diferencia entre la misa conventual y la misa privada -que habrá dispuesto algún testador o testadora entre los legados piadosos al monasterio. En este caso, se establece que cada uno de los beneficiados canten misa conventual en el altar mayor, dedicado a san Antonio, advocación del monasterio, durante una semana (sean pues *hebdomadarios*), y que se sucedan en esta función. Si hubiera obligación por parte de otro beneficiado de celebrar misa privada en este altar, que así se haga. Otra de las funciones de los beneficiados es la de entonar un responso tres días a la semana, entre Quaresma y Adviento, en el cementerio del convento, y si se tiene que enterrar a alguien en el monasterio que reciba su cuerpo con los honores necesarios en la primera puerta del convento. En las fiestas dobles y domingos tendrán que decir vísperas y uno de ellos, el que la abadesa designe, cante el Evangelio y la Epístola del día. Se hace referencia finalmente a que los beneficiados no pueden pasar la noche fuera de Barcelona sin permiso de la abadesa.

El texto se inicia con la necesaria obediencia y reverencia que le deben los beneficiados a la abadesa y se cierra con una referencia al juramento que harán en sus manos, así como a la posibilidad de ser castigados por ella en el caso de que no se cumpla con el juramento ni se observen dichas ordenanzas. El monasterio hermano

de Santa María de Pedralbes, nos proporciona un documento que contiene una fórmula de obediencia que debían los presbíteros beneficiados a la abadesa, que muy probablemente no se escaparía demasiado de lo que se seguiría en nuestro monasterio:

“E vós iurats per Deu e per aquests sants IIII Evangelis, que en aquest monastir farets lo servey del vostre benefici e d'aquesta esgleya segons que per la senyora reyna és stat ordonat, e que procurets segons vostre poder, lo profit e la honor del monastir, e que tot dan d'aquell esquivarets, e que obeyrets a tots manaments meus e de les succehidores a mi en la abbadia leguts e honests, e que a mi així com a senyora e patrona del monastir e a les mies succehidores deguda reverència farets”.⁴

Siguiendo las ordenanzas de la reina Elisenda para la comunidad de Pedralbes, si estos beneficiados no cumplían con lo estipulado y jurado se les podía privar de la ración correspondiente de pan, vino y "companatge", los días que la abadesa y el convento consideren convenientes, y si el presbítero en cuestión no desistía de su rebeldía, se le podía sustituir en el cargo. Ordenanzas que continúan, sin duda, la tradición y el modelo que inaugura la abadesa de sant Antoni.

A través de los documentos donde se aplica, en la práctica, el texto y espíritu de estas ordenanzas, podemos suponer un acto muy parecido al que se describe en Pedralbes; esto es, un ritual que integraba prestación de homenaje "en les mans i en la boca", y investidura, en este caso de un beneficio eclesiástico. Por ejemplo, en la toma de posesión del beneficio de Sant Bernat a favor de Jaume Riera en el año 1313, suscrito ante notario y en presencia de testimonios, se prevé efectivamente un juramento de fidelidad del beneficiado a Ermengol de Solà, que lo recibe en nombre de la abadesa: "(...) dictus Jacobus de Riaria, tenendo manus suas infra manus dicti Ermengaudi sobrescrito osculo consueto, promisit de consensu Francisci Romei" (albacea de Bernat Cantulli, que había instituido la capellanía) "dicto Ermengaud pro dicta domina abbatissa stipulanti obedientia et reverentiam debitam observare (...)".⁵ Seguidamente se procede a la enumeración de los deberes del beneficiado -que nos recuerda la letra de las ordenanzas de Agnès— y a la investidura y posesión del beneficio eclesiástico, con la presencia en este caso, como objeto simbólico, de un misal. Son testigos del acto los albaceas de Bernat Cantulli, que instituyó el beneficio y sobre el que ejercen un derecho de patronato.

Jacques le Goff⁶ ha estudiado las fases y gestos presentes en los rituales de vasallaje, muy cercanos al acto de posesión del beneficio de Sant Bernat de la iglesia del monasterio. Es interesante ver que, después que la abadesa, y en su nombre el clérigo-procurador del monasterio, admita al beneficiado, éste hace el gesto simbólico de la *immixtio manuum*, esto es, el beneficiado, a la manera de los vasallos en los rituales de vasallaje y homenaje feudal, coloca sus manos entre las del señor, que las cierra en señal de protección. A continuación, en una segunda fase o gesto, se declara fidelidad al señor, en este caso la promesa de obediencia y reverencia, quedando sellado con el beso, el *osculum*, que en los juramentos feudales implicaba un beso mutuo en la boca como señal de reciprocidad. Le Goff describe seguidamente la respuesta del señor que aceptaba el vasallo como "hombre propio" y lo investía con un objeto simbólico.

La historia y trayectoria posterior de la comunidad recogerá una parte de este simbolismo, la *commendatio in manibus*, ya que será presente en el ritual de consagración de las novicias, tal como describe Sebastià Roger a finales del siglo XVI, y como prevé también el formulario de oblación de los novicios según la Regla

de San Benito (familia, la benedictina, a la que pasarán nuestras clarisas en la década del 1510 y donde siguen en la actualidad). El ritual que describe el archivero pasa por esta gestualidad: las monjas y escolanas prestan obediencia a la abadesa con un beso en las manos —“fent l’abadessa y la monja una creu ab los dits polses y la monja besa la creu dient; Jo, preste a V.S. canònica obediència y manual reverència”—.

La gobernanza del monasterio: una abadesa del siglo XIII.

Detrás del texto de las Ordenanzas se nos dibuja la imagen de una abadesa de una comunidad de la orden de Santa Clara del siglo XIII. Sabemos de la autoridad y el prestigio de Agnès que la hizo ser destinataria de donaciones y legados que aumentaron el patrimonio y la riqueza comunitarias y otorgaron al monasterio un lugar clave en la topografía espiritual de la ciudad. Conocemos también la aureola de santidad que tuvo en vida para su comunidad y para los fieles, y el proceso de devoción y santificación de que fue objeto a su muerte, cuando su cuerpo se convirtió en centro de veneración y culto en virtud de su capacidad taumatúrgica (Véase Estudio biográfico de Agnès de Peranda). A lo largo de su abadiato se asentaron las bases jurídicas, patrimoniales y comunitarias del monasterio, ubicado cerca de la Ribera de Barcelona, en una área de crecimiento urbano y fuerte dinamismo urbano, proceso en el que participó activamente la comunidad de clarisas.

En este perfil, la figura de Agnès podríamos incluirla también en lo que la historiadora Anna Benvenuti Papi ⁷ ha llamado las “santas abadesas damianitas del siglo XIII”, algunas de ellas contemporáneas de la propia Santa Clara, con quien nuestra Agnès retoma, por ejemplo, un gesto mimético y simbólico al querer renunciar al abadiato, y con quien, según la leyenda fundacional, mantiene unos vínculos de parentesco (sobrina de la santa).

Las atribuciones de Agnès, en tanto abadesa clarisa del siglo XIII, son en general bastante amplias; es la autoridad máxima de la comunidad, solo supeditada en algunas ocasiones por otros cargos eclesiásticos como el cardenal protector, en su función de gobernador, defensor y corregidor de la orden, y el visitador, en su función de supervisar que la vida del convento se adecue a la letra y espíritu de la Regla, al menos una vez al año; y, claro está, los ministros de la orden, en especial el provincial y más adelante el custodio y el guardián del convento de Barcelona. Su elección corre a cargo del capítulo del monasterio (formado por las monjas profesas) pero debe ser confirmada por alguna de las autoridades eclesiásticas de las que depende: por el cardenal protector, según dice la Regla de Urbano IV, por el ministro provincial de los framenores de Aragón, en los dos casos que conocemos para el monasterio de Sant Antoni de Barcelona ⁸. Le deben obediencia tanto las monjas del convento como los donados o conversos del monasterio, como también los religiosos beneficiados de la iglesia monástica. Las novicias finalmente hacen profesión religiosa en manos de la abadesa y ante todo el convento.

Como muestra la Regla, la abadesa debe cuidar que se cumplan los preceptos que este corpus normativo marca a la comunidad de mujeres, especialmente en los temas de la clausura, hábito monástico o alimentación, determinando también posibles dispensas o relajaciones en su seguimiento. Debe mandar conforme a la regla, prohibir o castigar ⁹ según esta. Le atañe también otorgar los cargos y oficios del

monasterio, tanto los de carácter interno que realizan las propias monjas, como los externos, por ejemplo el de procurador; si bien se menciona la necesidad de que obtenga el consentimiento de toda la comunidad reunida en capítulo, o de una mayoría. La abadesa tiene que convocar una vez a la semana como mínimo el capítulo, que tiene una función básicamente consultiva -exceptuando la admisión de postulantes- para la elección de cargos y oficios, la aprobación de documentos expedidos y sellados por toda la comunidad, o para decidir negocios importantes que haya de emprender el convento. Es también el lugar donde la abadesa da cuenta de su gestión, cada tres meses, si bien la Regla admite que este trámite se realice ante cuatro hermanas elegidas especialmente por la comunidad; y, a otro nivel, es el espacio donde se tratan las cuestiones que afectan la vida de la comunidad y los asuntos más relacionados con la Regla y su cumplimiento. En este sentido, las hermanas, en este espacio, deben acusarse públicamente de sus faltas y a continuación la abadesa les impone la penitencia pertinente; en el caso de que la ofensa se haya dirigido hacia otra compañera, la ofensora deberá pedirle perdón de rodillas en presencia de las demás.

En relación al beneficio eclesiástico, conocemos a través de los datos que reseña el archivero Roger en su manual de cargos y oficios de la comunidad, que la abadesa podía retener el derecho de patronato y de colación sobre los beneficios instituidos en la iglesia monástica; y, en virtud de ello, podía escoger y nombrar a su titular ¹⁰. Sin embargo, si avanzamos en la cronología, se afirma el control y el poder de intervención del obispo de Barcelona sobre este ámbito de la gobernabilidad del monasterio. Sería un ejemplo la larga controversia que enfrentó la comunidad de clarisas y el obispado a la hora de nombrar Bernat Oliver como beneficiado del beneficio de Sant Jaume, y que derivó incluso en una intervención papal. O paradigmática es también la anotación que registra la curia episcopal a principios del siglo XV cuando desde el obispado se da licencia a los beneficiados “Sancti Damiani, hodie Sancta Clara, ad constituendum procuratorem pro defendere iuribus beneficium contra abbatissam” ¹¹, una muestra de los nuevos tiempos en que se ejerce un fuerte control sobre los beneficios eclesiásticos y se va limando progresivamente la autoridad y capacidad de autonomía de las abadesas medievales.

La tendencia general se dirige pues a limitar la autoridad del cargo de abadesa y a cortar sus atribuciones; como también se da una mayor injerencia externa (sobre todo en la figura de las autoridades franciscanas, ya sea el ministro provincial, el visitador o el custodio) en los asuntos internos de la comunidad. Otro ejemplo lo tendríamos en la capacidad inicial que habrían tenido las abadesas para recibir postulantes y novicias, sin limitaciones o coacciones, excepto por parte de la curia romana ¹²; una atribución que sería progresivamente limitada tanto en los decretos de visitas ejercidas por las autoridades franciscanas como, especialmente después, en los momentos de reforma que afectaron los monasterios femeninos. ¹³

En la Europa del siglo XIII el texto de las Ordenanzas define pues un momento concreto, marcado por el poder y la autoridad de las grandes abadesas, que administran en un sentido amplio el monasterio y el convento, el territorio, mujeres y hombres. Es el momento de las abadesas de Sant Pere de les Puel·les, en la misma ciudad de Barcelona, que tenían la facultad de nombrar cargos, otorgar beneficios, realizar las visitas e imponer penas y castigos; ¹⁴ de las abadesas de Vallbona, que contaban con un significativo poder civil y jurisdiccional, con la capacidad de nombrar los batlles de sus dominios; ¹⁵ hasta el ejemplo emblemático de las abadesas de Las Huelgas, que ejercían el señorío jurisdiccional sobre un extenso

territorio.

La bendición o imposición de las manos a sus hermanas o recibir la profesión religiosa de los frailes del Hospital del Rey, que debían obediencia y submisión a la abadesa de Las Huelgas; el homenaje con besament de mans que la abadesa de Conversano (Italia) recibía de sus súbditos, sentada en un baldaquino, con mitra, báculo y estola; muy parecido a las que recibían las de Fontevrault; el poder de excomunión de muchas; o, de nuevo y en un ejemplo cercano, la estola diaconal que llevaban las abadesas benedictinas del monasterio de las Puel·les de Barcelona y que, siguiendo el uso que hacían las del orden de Santa Bàrbara de Colònia, “daba potestad de leer el Evangelio” ¹⁶... son acciones y prácticas que conviven en el momento de Agnès y el de las abadesas del siglo XIII.

Justamente en torno a las abadesas de Las Huelgas, pero aludiendo a otros ejemplos del momento, la teóloga Maria José Arana indaga, en esta genealogía femenina de algunas abadesas medievales, en su capacidad y acción en aspectos sacramentales significativos. En este sentido, menciona la crítica y reprobación papal que Innocencio III dirigió a la abadesa de Las Huelgas en el año 1210, y por extensión, a una serie de abadesas de las diócesis de Palencia y Burgos, recriminando que “bendijeran las monjas de la comunidad, escuchasen confesión de sus pecados y, leyendo el Evangelio, presumiesen de predicarlo públicamente”. ¹⁷ La teóloga conecta estas atribuciones de las abadesas medievales, progresivamente recriminadas y prohibidas sobre todo por las instancias eclesiásticas pero también civiles, con las de las diaconesas de la Iglesia primitiva ¹⁸, en una vinculación que daría un aspecto de la gobernanza y de la autoridad significativo de nuestras abadesas trecentistas y, con ellas, Agnès, al moverse en ámbitos no estrictamente materiales de la vida comunitaria y entrando en el terreno de la gestión de la espiritualidad.

Poner orden, crear orden

Las prácticas y espacios de la espiritualidad y, muy especialmente, el contexto más institucionalizado y estable del monasterio o convento, permitió a las mujeres momentos y ocasiones para escribir, expresar y decirse. La toma de la palabra y de la escritura se desarrolló en diferentes registros, no exclusivamente bajo el referente místico-espiritual (la palabra femenina relatando una experiencia propia espiritual y de comunicación con la divinidad) o literario (con el amplio abanico de lo que Montserrat Cabré ha llamado “géneros conventuales” que incluye la poesía, los actos sacramentales o el teatro, los libros de memorias y crónicas, los libros de recetas, etc. ¹⁹)

El espacio comunitario del monasterio y del convento acogió y propició también otras prácticas de escritura femenina más cercanas a la cotidianidad y al estar en relación, viviendo en comunidad, y, en el caso de la abadesa o priora, gobernando. Una escritura que, siguiendo las palabras de Diana Sartori para describir la escritura de Teresa de Jesús, “es capaz de crear y mediar vida social femenina” ²⁰. Escrituras y documentos (ordenanzas, constituciones, reglas...) que se generan en relación —en las “comunidades sorales” que para la teóloga Mary Daly pueden convertirse en una posible vía de verdad y libertad—, y que ayudan a vertebrar un espacio y un momento, hacen mundo y crean un orden. Son palabras que mantienen un vínculo con la experiencia, y con la necesidad concreta; dirigidas a la comunidad, a sus

semblantes; y, por tanto, como Diana Sartori extrae del prólogo de las *Moradas* de Teresa, circunscritas en un lugar, en un contexto de comunicación, y de una Santa Teresa mediadora y “madre”, como era así llamada por sus monjas, que funda un orden reformado, y con él, un nuevo orden de la realidad. O bien son palabras, como las de las Ordenanzas de Agnès, que gestionan aspectos de la vida comunitaria, y, en concreto, la relación con los hombres que se ocupan, de hecho, de una parte de la gestión espiritual del monasterio; crean mundo y hacen orden, inventando prácticas de gobierno, de relación, administrando la gestión material y espiritual de la comunidad. La filósofa Annarosa Buttarelli ha puesto justamente énfasis en las reglas monásticas y conventuales porque pueden convertirse en “lugar de interés grandioso para quien tenga pasión por la política, en el sentido que pueden ser consideradas verdaderas y propias constituciones que ordenan la convivencia. Constituyen un mundo y ponen en orden un mundo a venir en el que se cree, se compromete y se quiere dejar testimonio”. ²¹

Como Teresa de Jesús, Agnès de Peranda, fue también fundadora, creadora de nuevos espacios comunitarios vinculados a la trascendencia. Como ella también, en su momento, fue un inicio que la llevó a la búsqueda de una religiosidad propia, en este caso en la espiritualidad mendicante, convirtiéndose en la primera abadesa del monasterio de Sant Antoni de Barcelona, primero de la familia clarisa en tierras catalanas. ²²

Biografía de Agnès de Peranda

Agnès de Peranda, a quien se le atribuye la autoría de las Ordenanzas, fue la primera abadesa del monasterio de Sant Antoni de Barcelona (también conocido en la documentación con el nombre de Santa Clara o Sant Daniel), la primera comunidad de la orden de Santa Clara fundada en la década del 1230 en la ciudad de Barcelona, y por tanto, el primer cenobio de la familia clarisa en tierras catalanas. Si en la estructuración de este espacio religioso femenino participaron un grupo de mujeres de rasgos beguinales y penitentes (las sorores penitentium de los primeros documentos), la autoridad y el prestigio recayeron en dos nombres propios, protagonistas de la leyenda fundacional ²³: sor Agnès o Agnès de Peranda y sor Clara de Janua o de Porta.

Según este relato, puesto por escrito en el siglo XVI pero con raíces en la tradición oral comunitaria, Agnès, con Clara de Janua o de Porta, familiares de Clara de Asís, habrían sido enviadas a fundar a la Península, llegando a la costa de Barcelona de manera sobrenatural, en una barquita sin remos ni velas. La leyenda nos da los datos de parentesco entre las dos mujeres y entre ellas y Clara de Asís: Agnès sería sobrina de la santa italiana, y Clara, mucho más joven, sobrina de Agnès. Posteriormente, los capuchinos de Sarriá, impulsores directos del proceso de canonización de Agnès y Clara en la década del 1910, concretarían aún más esta filiación al afirmar que Agnès era hija de Peranda o Penenda, hermana de Santa Clara, y de Martín Corano. ²⁴

Según el epitafio sepulcral, una tabla de mármol blanco realizada muy posiblemente a finales del siglo XIII por sus características paleográficas, Agnès gobernó el cenobio durante cerca de cuarenta y siete años:

“Hic est sepulta Sancta Virgo Agnès qui huius monasterii per XLVII annos et amplius prima abbatissa existens tanto in morte et post gloriose coruscavit miraculis quanto dum viveret sanctitate vite et claritate fame prefulsit. Obiit anno Domini MCCLXXXI XV Kalendas octobris feria IV”.²⁵

En la documentación archivística sin embargo su nombre no aparece hasta 1245, en un privilegio del obispo de Barcelona, Pere de Centelles²⁶. Sabemos también que en el año 1258 Agnès quiso renunciar al cargo de abadesa y que el por entonces Papa, Alejandro IV (parece ser que requerido por la comunidad monástica), dirigió a Agnès unas palabras en las que la exhorta a no renunciar al cargo de abadesa, mientras elogia sus virtudes:

“(…) con tanta complacencia te estimulan aquellas cosa a través de las cuales se adquieren las de la patria celestial y se origina la salvación de las almas, en tanto que diligentemente te vemos abocada a las obra de la caridad. Según nos han manifestado en una sensata exposición nuestras amadas hijas en Cristo del convento del monasterio, tú, con el auxilio de la divina gracia siempre has estado diligente en la promoción de los negocios del mismo monasterio, tanto en la parte espiritual como en la temporal; pero ahora, guiada por otro espíritu, contra la voluntad del propio convento, te obstinas fuertemente a renunciar al cargo de tu administración y al de abadesa.”

“Queriendo pues nosotros que con este cargo seas agradable a la presencia del Rey eterno, atentamente te rogamus, amonestamos y exhortamos a tu muy piadosa persona, a través de letras apostólicas a ti dirigidas, mandándote insistentemente en virtud de tu obediencia que por reverencia a la sede apostólica y a nos, continúes adelante conservando y administrando en próspero estado dicho monasterio hasta el presente (…).”²⁷

Estamos ciertamente ante un documento que destaca especialmente por el tono, de respeto y consideración hacia la abadesa, por la consciencia del papel de Agnès en la historia y promoción del monasterio, tanto en lo temporal como en lo espiritual. Las pretendidas conexiones con Santa Clara son evidentes, ya que se sabe que la santa italiana quiso renunciar también a su cargo en San Damián (*Legenda de Santa Clara*). El vínculo con ella se explicita en el gesto de Agnès, que si no familiar (tal como relata la leyenda), sí que se percibe como discípula de Santa Clara e imita su trayectoria vital y espiritual.

A lo largo de su gobierno se establecieron las bases jurídicas, comunitarias y patrimoniales de este monasterio, situado muy cerca de la Ribera de Barcelona, en un área de crecimiento urbano y fuerte dinamismo comercial del que la misma comunidad participó. Conocemos la autoridad y el prestigio de Agnès, que la hizo destinataria de donaciones y legados, acrecentando el patrimonio de la comunidad y situando de manera clara el monasterio en la topografía espiritual de la ciudad y de su época. Así mismo, sabemos de la aureola de santidad que tuvo en vida por parte de la comunidad de hermanas y por los fieles, y el proceso de devoción y santificación del que fue objeto a su muerte, cuando su cuerpo se convirtió en centro de veneración y culto gracias a su capacidad taumatúrgica, junto a su compañera de viaje y coprotagonista del relato fundacional, Clara. Las dos mujeres fueron objeto de un proceso de beatificación, en un primer momento a finales del siglo XVII y más tarde en la primera década del XX, que sin embargo no llegó a su final.

Los rasgos principales de la vida de Agnès nos son conocidos gracias a la obra del

padre Antoni Vicent Domènec, y en especial, por el relato de corte autobiográfico escrito por la religiosa (priora y después abadesa), Dorotea Sarrovira, en 1632 . Las dos fuentes aportan el perfil básico de la leyenda y de la vida de ambas mujeres, que se repetirán sin demasiadas variantes en la cronística de la orden y en los martirologios franciscanos, y en la memoria de la comunidad.²⁸

En torno a la figura carismática de Agnès se desarrolló un significativo proceso de devoción y santificación. La percepción de su santidad, que nacía de la capacidad taumátúrgica y sobrenatural de su figura, como también de su autoridad y fama, la vemos en las palabras escogidas para redactar su epitafio, y en una larga cadena histórica de gestos y prácticas de reconocimiento de su autoridad carismática, tanto en el interior de la comunidad como fuera, en la piedad popular.

La conciencia genealógica, de considerar Agnès como madre y fundadora, aparece de manera recurrente a lo largo de la historia de la comunidad. Así, en un Diurnal de la primera mitad del siglo XIV, escrito para el convento, se puede leer la siguiente anotación: “Anno Domini MCCLXX. Obiit venerabilis et sanctissima domina soror Agnès, abbatissa prime istius monasterii et Mater nostra”.²⁹ Su presencia se hace permanente en los objetos cotidianos que llevan su signo, custodiados por el grupo y registrados en la documentación pacientemente: “els coixins”, “les gonelles”, “el mantell blau vell de sancta Agnès”, son algunos de los términos que se repiten en la serie de inventarios de sacristía a lo largo de los siglos XIV, XV y XVI.³⁰ Su memoria es recordada también en la serie de crónicas o memorias que conserva, si bien de manera intermitente, el archivo monástico. Por ejemplo, en una primera crónica, *Llibre de coses dignes de memòria del monestir de Santa Clara de Barcelona* (1599) que inició el archivero Sebastià Roger, escribano encargado entre 1598 y 1599 de la organización del archivo, se lee: “la primera abadessa se diu Agnès i està en fama de haver fet miracles”.

Pero sin duda, como decíamos, es el relato de Dorotea Sarrovira el que nos aporta más datos sobre la trayectoria vital y la santidad de Agnès. Dorotea en este sentido, nos cuenta que:

“ santa Agnès, mare nostra y fundadora del present monestir, era dona de gran perfecció y de molta penitència y abstinència, que molts dies dejunava a pa y aigua y moltes persones acudian a afavorir-la ab caritat y s’empleavan a servir-la a la iglesia y al monestir sols perquè las acomanés a Déu per confiar ab sos treballs, ab sas oracions y bon exercicis per ser persona de gran perfecció y caritat, y en particular lo rey en Jaume li feu moltes caritats y en lo any 1246 (...) diure que han fet molts miracles en vida y després de mortes, y puch fer-ne testimoni és ver, que en lo escriure han estades molt descuidades, que jo ha coranta anys que tinch lo hàbit y ne he vist molts y tinch memòria de ans que prenguéis lo hàbit del de haberles vistes y de asó puch fer-ne.”

“(.) Tenim un full d’una llibreta de las que usaban los procuradors en aquell temps que diu: quarto idus martii 1271 . Aquest és lo censal de la parròchia d’Alviniaba, lo cual compra lo monestir de sent Antoni de Guillem d’Espells y na Saurina sa muller, estant abadessa sor Agnès qui hodie fulget per multis miraculis ”.

De hecho, la memoria y las palabras de Dorotea se usaron en el proceso de beatificación que se inició en la curia de Barcelona en 1912 , cuyos primeros pasos y trámites documentales se custodian en la actualidad en el Archivo Diocesano de Barcelona.³¹

El prestigio y la autoridad carismática de Agnès, y de su compañera en la leyenda fundacional, se confirma también en la trayectoria de otra *mulier sancta*, Maria de Cervelló, que compartieron espacio y tiempo en la Barcelona del siglo XIII. Según las *Vidas* medievales de Maria, esta iba a menudo con su madre a visitar a Agnès y Clara para “hablar de cosas de Dios, escuchar sus consejos y observar sus virtudes”. ³²

Muy pronto la comunidad monástica estableció un vínculo especial con las dos mujeres, a través de sus reliquias, y estableciendo un ritual de translación y devoción de sus cuerpos santos. Un primer ritual, en 1460, durante el gobierno de Elionor de Rajadell (1459 - 1463), situó los dos cuerpos desde el huerto al interior de la iglesia monástica, en la capilla de Sant Joan. Un segundo traslado de los cuerpos, en 1601, se debió al hecho de que su ubicación en la iglesia dificultaba la devoción privada por parte de la comunidad de monjas; la nueva ubicación habría que permitir por tanto el culto público —como parece ser que existió desde finales del XV— y la oración y atención por parte del convento, sin que ello influyera en la clausura. Un tercer movimiento coincidió en 1725, con el traslado de toda la comunidad a las dependencias del Palacio real de Barcelona con motivo de las pérdidas y destrucciones con la Guerra de Sucesión en la ciudad, y de manera trágica en la zona donde se ubicaba desde su origen el monasterio, cerca del mar y pegado a la muralla del Mar.

Cuidadosamente custodiadas, las reliquias santas eran públicamente expuestas en días señalados, en especial el día de Santa Clara, en que era costumbre que se abrieran los sepulcros para poder pasar un algodón sobre los cuerpos. Una costumbre inmemorial, según el padre Vinyolas ³³, y que se documenta también en las crónicas del monasterio con la visita solemne de las autoridades de la ciudad, los consellers, o de la familia real. ³⁴. Parece ser que se hacía también un acto importante el día 17 de setiembre, día en que se conmemoraba la muerte de Agnès, y se hacían novenas en el monasterio; así lo relata Dorotea:

“lo any 1628 comensaren a fer festa y a mostrar los cossos sants lo diumenge après del dia que morí santa Agnès, que fou a 17 de setembre, y fou festa de santa Edita, religiosa de l'orde de sant Benet. Predicà lo pare Marc Anton de la companyia de Jesús y digué moltes alabansas de dites santas y desde aquest dia cada any se fa molta festa y també vénen los consellers y molts devots a veure-las y a oir la prédica y l'ofici”.

La acción y los gestos de estas mujeres, Agnès y Clara, en el mundo, sus virtudes, y especialmente su capacidad para mediar con la divinidad y sus dones proféticos y sanadores, fueron percibidos al momento por su contemporáneos, para entrar con el tiempo en ese registro, poliédrico en las formas y en los/las protagonistas, de la santidad, que a menudo se escapa y desborda el marco de la canonización oficial.

Las reliquias y la memoria de Agnès, como madre fundadora, ha ido acompañando el trayecto histórico, comunitario y espiritual, del grupo de mujeres del actual monasterio de Sant Benet de Montserrat —herederas de las antiguas clarisas de Barcelona. Las caixes de les santes han recorrido las diferentes sedes monásticas y han acompañado también otras cajas igualmente significativas para la memoria femenina de la comunidad: las del archivo, registro de la memoria escrita.

La Historia viviente

En uno de los proyectos de investigación del centro de investigación de mujeres Duoda, *La política de lo simbólico en la historia y en la historia del arte...* ³⁵ decimos que uno de nuestros deseos es descubrir y analizar contextos relacionales femeninos que han propiciado y propician la creación de lenguaje útil para expresar con fidelidad la experiencia humana femenina. Subrayamos también que hacer política de lo simbólico es, para una historiadora, significarse: significarse leyendo libremente los signos que ha dejado a lo largo del tiempo (y añadiría en los espacios concretos, insistiendo en esta coordenada muy significativa para la historia de las mujeres y para captar la experiencia femenina) la potencia humana femenina, y llevando estos signos al lenguaje que requiere el presente, mi presente.

En este cruce de deseos compartidos, me sitúo, desde hace ya un tiempo, en los contextos de vivencia de la espiritualidad, en un espacio comunitario femenino. Las prácticas y los espacios de la espiritualidad, y de manera especial el contexto más institucionalizado y estable del monasterio o convento, permitieron a las mujeres momentos y ocasiones para escribir, expresarse y decirse. La toma de la palabra se dio en diferentes registros, no exclusivamente bajo el referente místico-espiritual (la palabra femenina relatando su propia experiencia espiritual y de comunicación con Dios, con la trascendencia) o literario. El espacio comunitario del monasterio o convento acogió y propició también otras prácticas de escritura femenina más próximas a la cotidianidad y al estar en relación, viviendo en comunidad o, en el caso de la abadesa o de la priora, gobernando (Véase Introducción).

Si esta preferencia por los espacios de la espiritualidad comunitaria la vinculo con mi faceta de archivera y mi interés por los aspectos relacionados con la gestión de la memoria, está claro que el espacio del archivo monástico me reserva y me puede reservar momentos de descubrimientos significativos que permiten conectar, finalmente, lo que en un primer momento de mi trayecto como investigadora, había quedado escindido en exceso: la historia de la espiritualidad femenina y la topografía monástica, por un lado; la construcción y la gestión de la memoria conventual y comunitaria, por otro.

El azar quiso que hace ya unos años, una investigación sobre los monasterios medievales en Barcelona me guiara en la pista de una comunidad del presente, la de Sant Benet de Montserrat, herederas de una primera comunidad de monjas clarisas fundada en la década de 1230 , y situada en su origen en el actual Parc de la Ciutadella de Barcelona. El azar quiso también que fuera en el Archivo Diocesano de Barcelona donde anotara, gracias a la archivera, el correo electrónico de la comunidad, y donde años más tarde asistiera de manera solemne, previa autorización papal, a la apertura y lectura (cortando el lacre) del proceso de canonización iniciado en la curia de Barcelona, entre 1911 - 1912 , de Agnès y Clara, fundadoras de este primer espacio comunitario de espiritualidad clarisa.

El azar, de nuevo—posiblemente la hermana Coloma diría la providencia— hizo que aquel primer mail enviado donde pedía permiso para investigar en el fondo de archivo (desconociendo hasta entonces si en realidad se había conservado alguno) fuera bien acogido y se iniciara, en un recordado año 2001 , una relación con la comunidad de hermanas que, sin duda alguna, han aportado y aportan, se inscriben yo casi diría, a nivel de co-autoría, al relato de su historia, y de también de la mía.

Porque de la relación nació la posibilidad, primera, de unir lo que en primera persona me esforzaba en combinar (medievalista, archivera); y, en segundo lugar, me permitía entrar en una dinámica de vivencia con la comunidad que me aportaba una imagen nueva, diferente, de las hermanas y de la religión. Dice Luisa Muraro en *El dios de las mujeres* que Dios, que la palabra “Dios” le sirvió y le sirve para salirse de todo lo ya pensado o establecido (“decir el sentido libre de la diferencia de ser mujer, no hacerla reductible a una construcción social”), para desencadenar, iniciar, con la fragilidad de los inicios.³⁶ Para mí, se trataba también de recuperar de mi pasado religioso (estudiando, además, en un colegio de monjas en la niñez), “una herencia que no estorbaba” —siguiendo con las palabras de Muraro.

El descubrimiento y la escritura de la historia de esta comunidad monástica me ha llevado también a dar significación a una manera de estar en la historia o, mejor, en la memoria. Desde mi faceta de archivera, conocía que uno de los “lugares de memoria” ha sido y es el archivo, que se vincula estrechamente a la palabra escrita, al valor probatorio del documento, y detrás del cual se encuentra, de forma más o menos explícita, una voluntad de control y de gestión patrimonial, jurisdiccional, que se relaciona con el poder o con la institución productora que es al mismo tiempo garante y dominus del archivo. Pero la memoria no se agota en el archivo, en este ámbito del registro de la memoria y, más aún, si buscamos una memoria encarnada por mujeres o por comunidades de mujeres. Son también “lugares de memoria”, de una memoria más vinculada a la identidad y a una genealogía, las fiestas y las conmemoraciones, los monumentos y el arte, las leyendas y las crónicas. Y es en la creación y fundación de espacios dedicados a la espiritualidad, significativamente en el contexto monástico, donde la historiadora Ángela Muñoz percibe una de las vías más clara y potentes, con protagonismo propio, de acceso al recuerdo histórico.³⁷

Detrás de muchos de estos espacios encontramos una voluntad de relatar, de construir una memoria común. Y se consigue a través de textos escritos que a menudo delatan una memoria colectiva o una autoría femenina en relación, inserida en un primer momento en el registro de la oralidad, que propicia un entre-mujeres y un auditorio monástico que autoriza la voz y la palabra femeninas. Estas formas de lenguaje femenino inseridas en la oralidad pueden adquirir su “textualidad”; esto es, pasan al escrito. En este sentido, cada vez más estudios literarios muestran que muchas leyendas, textos antiguos y medievales y de otras tradiciones, son de autoría femenina, que toman su origen en las historias relatadas por mujeres y escuchadas en auditorios femeninos, como afirma la historiadora y bibliotecaria Tiziana Plebani.³⁸

En mi investigación, tomaba cada vez más fuerza y significación el relato fundacional del monasterio de sant Antoni de Barcelona.³⁹ Un relato legendario que probablemente se crearía en el interior de la comunidad, pasando a la escritura una memoria oral, comunitaria, que se habría mantenido a lo largo del tiempo y que conecta el cenobio barcelonés con la voluntad fundadora de la santa italiana. De hecho, y si seguimos el esquema trazado por Plebani, la leyenda, surgida de la oralidad en el interior de la comunidad, entró después en el imaginario colectivo; lo demuestran las respuestas a los interrogatorios del proceso de canonización de las dos “santas”, donde se alude a la leyenda y especialmente, a la idea de fondo: que el monasterio fue fundado por dos mujeres venidas de Asís. Son textos que tocan muy a menudo el tejido genealógico de la comunidad, el deseo y la acción fundacional primera que estuvo en el origen del monasterio. Y son relatos revestidos muy a

menudo también por una aureola legendaria: las dos familiares y discípulas de Santa Clara que, en una barquita sin remos y velas, atraviesan el mar desde Italia para llegar a Barcelona y fundar el primer monasterio de monjas clarisas en tierras catalanas —en un relato que sin muchas variantes se repite en otros puntos de una topografía de la espiritualidad clarisa, tanto en el área castellano-leonesa como andaluzas, y también en otras zonas de Europa.

En el caso concreto de esta leyenda fundacional, su perfil bebe del folklore mediterráneo, y más concretamente provenzal. Es en la zona de la Camarga donde encontramos fuertemente arraigada la leyenda llamada “de las tres Marías”, esto es, el relato que describe el periplo milagroso que llevó las compañeras de la Virgen en el episodio del Gólgota (María Magdalena , María Salomé , María Jacobea) a dejar las tierras de Palestina para llegar a las tierras bajas de la Provenza francesa. La leyenda describe el viaje en una barca pequeña, sin remos ni velas, atravesando todo el Mediterráneo hasta llegar a las playas del pueblo de Saintes-Maries-de-la-Mer, que perpetúa explícitamente el relato en su nombre y donde aún hoy el pueblo gitano honora con una peregrinación a su “santa” patrona, Sara, la sirvienta negra, que también parece ser que estaba en la barca.

Como dice María-Milagros Rivera Garretas la leyenda, como el mito o la fábula, recoge una verdad histórica que otras formas de transmisión del saber o de la memoria histórica no son capaces de acoger. ⁴⁰ En los relatos fundacionales, la leyenda puede preservar experiencia histórica femenina y construir memoria comunitaria, memoria femenina en la historia. En el caso de la comunidad barcelonesa, la leyenda fundacional recogería, primero en el registro de la oralidad comunitario, pero también en la memoria social gracias a la autoridad carismática de sus dos protagonistas, consideradas santas, el orden de sentido de la comunidad: esa verdad que las vincula a un origen materno, el de Clara de Asís y dos discípulas y familiares suyas. El relato legendario valora el deseo y la presencia femenina en la empresa fundacional del monasterio, ayuda a estructurar memoria histórica de la comunidad y crea comunidad a través de una genealogía femenina.

Entendí que no fue casual, entonces, que la antigua comunidad de clarisas institucionalizase su archivo, uno de los lugares de memoria—de la memoria escrita relacionada relacionado con la gestión de las relaciones sociales, económicas, con la gestión del poder— en su etapa como monasterio benedictino, ya a finales de siglo XVI (década del 1590). ⁴¹ Como tampoco lo fue que, poco después, en las primeras décadas del XVI, se pusiese por escrito lo que se transmitía hasta entonces por vía oral entre las generaciones de hermanas y que ya se había convertido en una tradición popular vinculada al culto de las santas fundadoras: la leyenda fundacional. En el eje de este relato fundacional que, como decía, quiere resguardar y transmitir pensamiento verdadero, tuvo un papel clave la priora Dorotea Sarrovira, hermana, curiosamente, de la que fue primera archivera de la comunidad, Caterina.

Genealogía del texto

Una genealogía textual: otras ordenanzas monásticas

Bajo el abadiato de Alamanda de Vilanova (1333 - 1351), se copió el texto de la Ordenanzas de Agnès y se añadieron otras, más breves, destinadas también al mismo ámbito de la gobernabilidad del convento y de la relación con los beneficiados que atienden y tiene cura de algunos de los aspectos de la relación de las hermanas con lo divino. Las ordenanzas de Alamanda se refieren concretamente al papel de los beneficiados en la celebración de las absoluciones con motivo del entierro de las hermanas en el cementerio monástico. La vigencia y vivencia de las ordenaciones que se dispusieron en el tiempo de Agnès se confirma pues en esta tradición textual; aunque ahora el acento de estas nuevas ordenanzas es sensiblemente diferente a las anteriores, al hacer entrar en la normativa la presencia del dinero, que media ahora también en la relación.

La fundación en la misma ciudad de Barcelona de otro monasterio hermano de la orden de Santa Clara, el de Pedralbes, introducirá en la escena una diversa autoría para un nuevo corpus de ordenanzas y reglamentaciones de la vida interna de una comunidad religiosas. Efectivamente, la fundación de Santa Maria de Pedralbes, en el año 1327 , por parte de la reina Elisenda de Montcada, implica la redacción de una serie de ordenanzas que acompañan la propia construcción y constitución de la nueva comunidad. Instalada en un palacio anexo al monasterio, la reina redactó cuatro ordenanzas para la comunidad. En las primeras, datadas en el mismo año 1327 , la reina estipulaba entre otras cuestiones las asignaciones monetarias que deberían recibir la abadesa y el resto de la comunidad (como asignación anual para vestir y otras necesidades); cantidades diversas para las hermanas que realizaban un cargo en el monasterio y tenían unos gastos (como la sacristana), y el pago a un grupo de personas externo al convento pero que prestan servicios, tanto materiales como espirituales (entre ellos, los presbíteros beneficiados) a la comunidad.

Es muy probable, en este sentido, que la letra y el espíritu de estas primeras ordenanzas de la reina Elisenda para Pedralbes, influenciasen en el monasterio de Sant Antoni, que, recordemos, añadió en 1350 , dos breves ordenanzas al texto de Agnès, que contenían la retribución a los beneficiados.

La reina Elisenda redactó, a lo largo de su vida, tres ordenanzas más, donde introduciría algunos cambios especialmente en el número de monjas y presbíteros, las asignaciones y las posesiones del monasterio. La segunda, fechada en 1334 , la más extensa de las cuatro que dictó la soberana, sigue incorporando a los presbíteros dedicados a los servicios litúrgicos de las hermanas. Elisenda establece ahora que estos miembros masculinos pueden ser diez (antes eran cuatro) y que están obligados a officiar, además de la misa conventual que exigía la orden y las horas canónicas, los aniversarios por las almas del rey y de la reina, y de sus antepasados. Estipulaba también que cada uno de ellos, cada semana, debía decir misa en el altar mayor, con el canto del Evangelio y la lectura de la Epístola, mientras que el resto de capellanes se situarían en las capillas donde se habían instituido beneficios o capellanías. La tercera ordenanza, de 1341 , se redactó después de la aplicación en la comunidad (también en la de Sant Antoni) de las Constituciones de Benedicto XII; y, aún en el año 1345 , se hizo una nueva formulación.

Como afirma Anna Castellano en su estudio monográfico sobre Pedralbes, destaca de nuevo en este texto de Elisenda el tema de las relaciones entre mujeres y

hombres, y concretamente las relaciones entre la abadesa, las hermanas y el resto de la comunidad masculina. Se trata de un documento muy rico en detalles que permite ver el funcionamiento y los aspectos de organización de la vida de un monasterio: se precisa el orden y la manera de decir las misas en el altar mayor, repartidas entre los frailes y los presbíteros, los dos grupos convenientemente vestidos (con vestidura diaconal y subdiaconal para officiar el Evangelio y la Epístola); número de capellanes externos que pueden ser llamados en casos concretos, por necesidad del culto o servicios especiales...etc. En el trasfondo de las ordenanzas de Elisenda cabe ver así mismo el reflejo de la relación que la propia reina estableció con las autoridades franciscanas, el pulso que mantuvo a la hora de marcar definitivamente el perfil de esta nueva comunidad de “menoretas” en Barcelona. ⁴²

Coetánea en el tiempo, otra soberana, Sança de Mallorca, reina de Nápoles, fue también origen de cuatro nuevas fundaciones monásticas en la ciudad de Nápoles, y, como Elisenda, incidió en aspectos de organización interna. Sança escribió para una primera comunidad de monjas clarisas, la del monasterio dedicado al Sagrado Corazón de Jesús, a la Sagrada Forma, más conocido con el nombre de Santa Clara, unas Ordenanzas ⁴³ que dibujan el funcionamiento interno de la comunidad monástica femenina: sobre el número de hermanas y constitución paralela de una comunidad de frailes —en relación de 100 monjas y 20 frailes; sobre el ingreso al monasterio —requisitos de edad y de honorabilidad y al menos 1/5 parte de las hermanas provengan de la ciudad de Nápoles; sobre la categoría de conversas, llamadas en el texto servitrices, que deben tener menos de 18 años, con buena salud y preparadas para servir al monasterio, observantes de la clausura, y en número limitado —por 100 monjas o hermanas de coro, 16 conversas— y con una maestra propia que les enseñe su trabajo manual; sobre la instrucción de las novicias; sobre el victum et vestitum; sobre el ayuno, la enfermería, el comportamiento en el coro en relación al canto y a las lecturas litúrgicas; sobre el silencio.

Otras normas atañen al gobierno de la comunidad, formado por la abadesa, el guardián y las 6 discretas; y otras a aspectos de la administración económica —existencia de dos procuradores receptores ed expensores que tienen la obligación de dar cuenta trimestralmente, del dinero, que se guarda en una caja con tres cerraduras y se custodia en el dormitorio. Se asigna también a la comunidad un médico pagado por la Camera reginalis, con una habitación cerca del convento. Finalmente, hay una serie de prescripciones relativas a la elección del guardián y al capítulo, a la disciplina interna, y a los dos confesores de las monjas; a las obligaciones litúrgicas y a la misa con motivo de festividades diversas, a las liturgias funerarias con motivo de la muerte del Papa, del rey o de otros miembros de la familia real. ⁴⁴

La acción de Sança no se acaba aquí sino que—como la reina Elisenda— fue adaptando y modificando los diferentes puntos y aspectos de sus ordenanzas entre los años 1324 y 1342, fechas en las que la vemos implicarse también en la creación y fundación de otros espacios de atención a la espiritualidad en la misma ciudad de Nápoles.

Tanto en un caso como en el otro —Elisenda de Montcada, Sança de Mallorca— nos encontramos ahora con la acción directa de las reinas medievales en la acción monástica, que conlleva, entre otros aspectos, la intervención directa en la vida de la comunidad a través de este cuerpo de ordenanzas y constituciones. Elisenda vivió, como decíamos, en un palacio al lado del monasterio de Pedralbes; Sança, viuda,

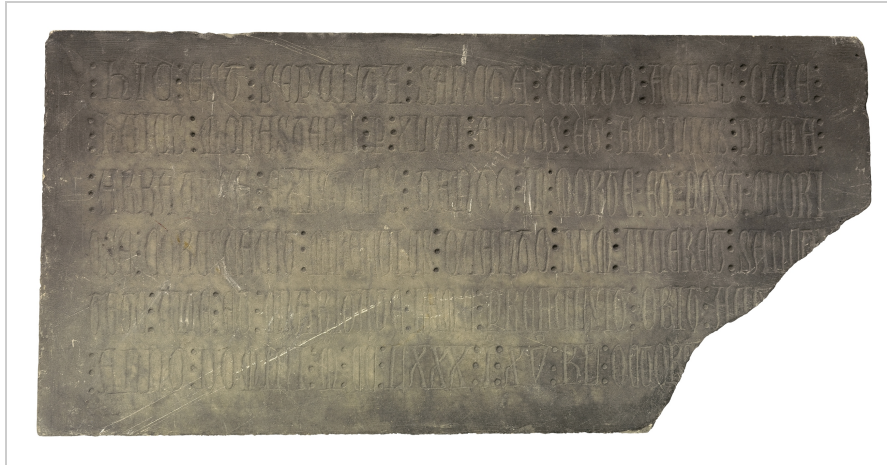
tomó el hábito de hermana clarisa en el monasterio de la Santa Cruz, fundado también pro ella, donde vivió hasta su muerte.

Imágenes

Grabado representando la llegada de las dos santas a la playa de Barcelona (1726). De la matriz xilográfica, conservada en el Archivo del Monasterio de Sant Benet de Montserrat.

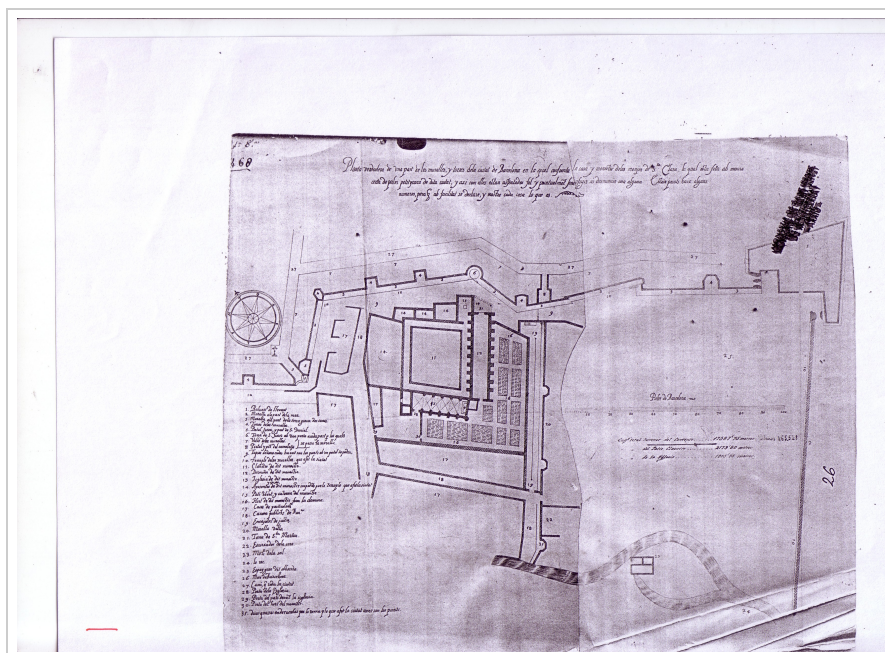
1824 , Manuals, núm. 741, fol. 2.

Lápida sepulcral d'Agnès de Peranda. Museu de Historia de la Ciudad de Barcelona, Núm. Inventario, 16279. Fotografia de Jordi Puig.

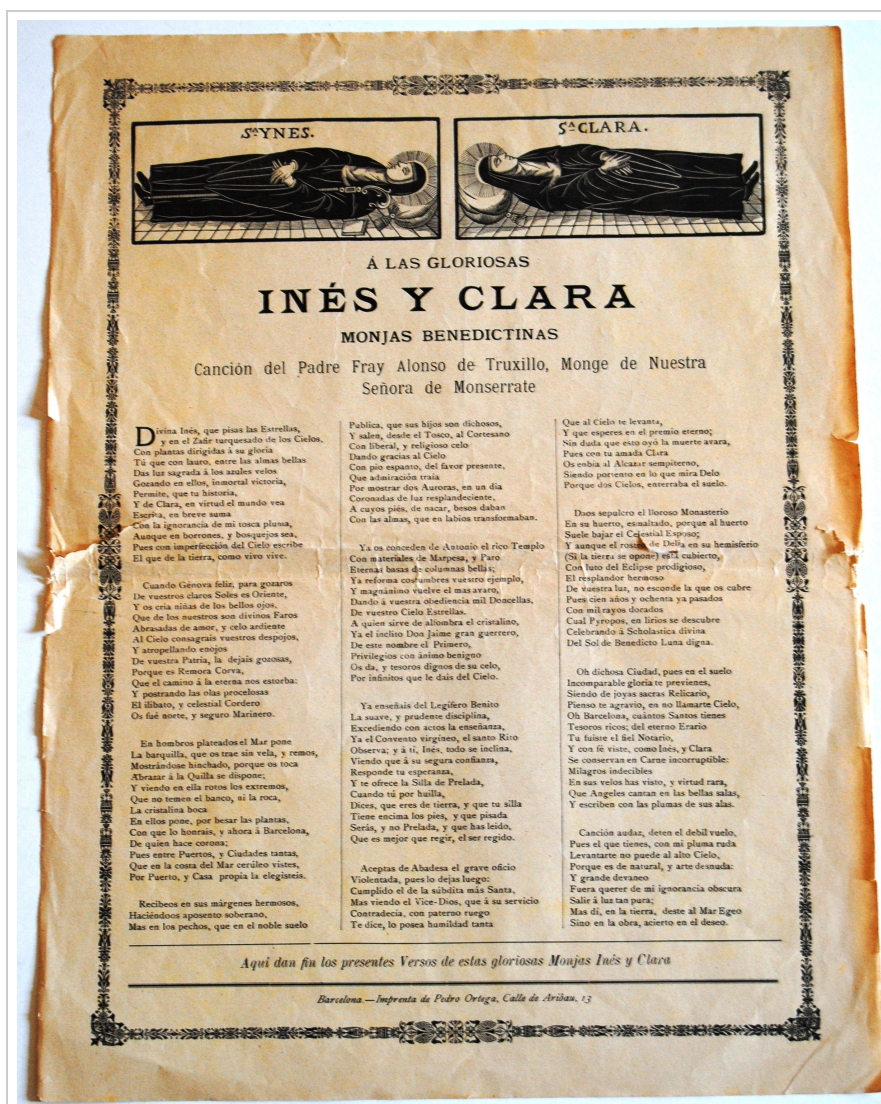
Sepulcro actual de las santas en la comunidad monástica de Sant Benet de Montserrat (claustro).

Plano de la muralla que rodeaba el monasterio en la ciudad de Barcelona. Archivo del Monasterio de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Plet sobre el terraplè de la muralla* (1614), Manuals, núm. 468.

Cuadro representando la llegada de las dos santas (en poder de la comunidad de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona en el año 1911 cuando sirvió como portadilla al libro del postulador fra Paolini, *Beatificationis seu confirmationis cultus amb immemorabili praestiti Agneti Perandae, Clara Janua seu a Porta...* Roma, 1911).

Canción del Padre Fray Alonso Truxillo, monge de Nuestra Señora de Montserrat. Con la imagen de las dos santas en el sepulcro (Archivo del Monasterio de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Notícies referents a les santes (finals del segle XIX)*).

¹ Ordinacions de l'abadessa Agnès de Peranda (1260). Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, "Llibre d'actes capitulars", 1598-1824, Manuals, núm. 741, fols. 2-3.

² Sensación de más dureza en los trazos generales de la letra y especialmente en los ángulos de la *m*, *n*, *u*; como también los remates en punta de las astas descendientes de la *s*, *f* y *i* larga, son algunas de las características de esta tipología.

³ Sobre las relaciones de la orden franciscana y los monasterios femeninos: H. Grundmann, *Movimiento religioso nel Medioevo*. (Bologna: il Mulino, 1980), p. 221-239; 247-253. José García Oro, *San Francisco de Asís en la España medieval*. Santiago de Compostela: Liceo franciscano, CESIC, 1988; Ch. Gennaro, *Chiara, Agnese e le prime consorelle: dalle pauperes*

dominae di s. Damiano alle clarisse, a Movimento religioso femminile nel secolo XIII. (Assisi: 11-13 oct. 1979). (Assisi: Società internazionale di studi francescani, 1979), p. 184-185.

⁴ Anna Castellano, *Pedralbes a l'edat mitjana: història d'un monestir femení*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 178.

⁵ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Col·lecció de pergamins, núm. 745.

⁶ Jacques le Goff, "Les gestes symboliques dans la vie sociale. Les gestes de la vassalité", a *XXIII Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 1976, p. 679-779.

⁷ Anna Benvenuti Papi, "La santedat en àmbits femenins: funcions i representacions entre l'edat mitjana i l'edat moderna", a *Santes, monges i fetilleres. Espiritualitat femenina medieval*. Dossier de: *Revista d'Història Medieval*, 2, 1991, p. 9-28.

⁸ 1312, febrer, 11 . Viena. "Confirmació de l'abadessa Clara de Janua per part del ministre dels framenors a l'Aragó, fra Romeu Ortici". Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Col·lecció de pergamins, núm. 740; 1326, setembre, 27 . "Confirmació de l'abadessa Sança de Conques per part del ministre dels framenors a l'Aragó, fra Ramon Bancals". núm. 771.

⁹ A medida que avance el control sobre el monacato femenino, veremos que esta penalización se impondrá con mayor frecuencia des de fuera. Así por ejemplo, en las Constituciones de Benedicto XIII, impuestas tras la visita de fra Tomàs Olzina al monasterio en el año 1408 , se precisa que será el Papado el que determinará qué tipos de castigos se impondrán a quien se desvie de estos estatutos.

¹⁰ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Llibre dels càrrechs i oficis del present monestir de Santa Clara (1598)*, Manuals, núm. 743.

¹¹ Arxiu Diocesà de Barcelona, Reg. Grati., 1411-1412, fol. 143.

¹² Privilegi d'Innocenci IV (1248, setembre, 5. Lió). Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara Col·lecció de pergamins, núm. 375. Sebastià Roger anota també este derecho y lo describe en estos términos: "l'abadessa no té obligació de rebre monges si el Papa no ho mana". *Llibre dels càrrechs i oficis del present monestir de Santa Clara (1598)*, Manuals, núm. 743, fol. 2.

¹³ En las Constituciones generales del padre Juan Merino (1639), válidas para toda la familia femenina franciscana, la elección de la abadesa es el resultado de una votación secreta de todas las monjas con más de 6 años de profesión; el ministro provincial, que preside la elección, tiene voto y derecho de arbitrio e imposición de una candidata en el caso de que hubiera divergencias entre las religiosas. Cf. J. Merino (O.F.M.), *Constituciones generales para todas las religiosas sujetas a la obediencia franciscana en esta familia cismontana. De nuevo recopiladas de las antiguas y añadidas con acuerdo del Capitulo general celebrado en Roma a 11 de junio de 1639*.

¹⁴ Para este monasterio, véase: Montserrat Cabré i Pairet, *El monacal femení a la Barcelona de l'AEM: Sant pere de les Puel·les. Segle X-XI*. Tesis de licenciatura inédita, Universitat de Barcelona, 1985. I *Sant Pere de les Puel·les, un monestir de dones. Exposició. Museu d'Història de Catalunya (11 de desembre de 2008 a l'1 de març de 2009)*. Dossier de premsa.

¹⁵ Para este monasterio, véase: Josep Maria sans Travé, *El monestir de Santa Maria de Vallbona: Historia, Monaquisme i Art*. Lleida: Pagès Editors, 2010.

¹⁶ Cit. M. J. Arana. Y sigue que el uso del *manipulo* dava: "la potestad para leer la Epístola".

¹⁷ Cit. M. J. Arana, "Las Abadesas y religiosas. El poder de jurisdicción y las insignias clericales", en *Mujeres sacerdotas ¿Por qué no? Reflexiones históricas, teológicas y ecuménicas*. Madrid: Publicaciones Claretianas, 1994.

¹⁸ "Así pues, a las que ahora llamamos Abadesas, antiguamente llamaban diaconisas, más como ministeriales que como madres". Abelardo, P.P.L.178, Ep.VII. Cit. M. J. Arana.

¹⁹ Montserrat Cabré, "Estrategias de desautorización femenina en la Querella de las mujeres, siglo XV", en *De leer a escribir I: la educación de las mujeres: ¿libertad o subordinación?* Madrid: Al-Mudayna, 1996, pp. 77-97.

²⁰ Diana Sartori, "Por qué Teresa", en Diótima, *Traer al mundo el mundo. Objeto y*

objetividad a la luz de la diferencia sexual. Barcelona: Icaria, 1996, pp. 41-78.

²¹ Annarosa Buttarelli, *Sovrane*, Potere e Politica no sono la stessa cosa, Liguore, 2009, p. 129-130. *La meva traducció*.

²² Para este monasterio, véase: Núria Jornet Benito, *El monestir de Sant Antoni de Barcelona. L'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Scripta et Documenta, 76), 2007.

²³ He tratado el origen, perfil y funcionalidad de la leyenda fundacional del monasterio de sant Antoni de Barcelona en: "Memoria y genealogía femeninas: la leyenda fundacional del primer monasterio de clarisas de Catalunya", *La historia de las mujeres: perspectivas actuales. XIII Coloquio Internacional de la Asociación Española de Estudios de Historia de las Mujeres* (Barcelona, 19-21 octubre, 2006). Edició CD-Rom.

²⁴ Según el editor y traductor al castellano de los textos claréanos, el padre Omaechevarría "no se ve lugar en la genealogía de santa Clara de Asís para dos supuestos hermanos de Clara, Bosone y Penenda", Ignacio Omaechevarría, *Escritos de Santa Clara y documentos complementarios*. Madrid: BAC, 1993 (3ª ed.), p. 61.

²⁵ Esta inscripción estuvo en paraje desconocido hasta que recientemente fue identificada en los depósitos del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Núm. d'Inventari, 16279. Véase: Anna Molina i Castellà, "La peça del Museu: Lauda sepulcral d'Agnès de Peranda", *Butlletí informatiu del Museu d'Història de Barcelona*. Any 4, núm. 16 (primer quadrimestre de 2009).

²⁶ Arxiu del Monestir de Santa Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Col·lecció de pergamins, núm. 323.

²⁷ Mi traducción y versión al castellano moderno. Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Col·lecció de pergamins, núm. 526.

²⁸ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Llibre de coses dignes de memòria del present monestir de santa Clara* (1599-1757), Manuals, núm. 742; *Notes del llibre intitulat coses dignes de memòria fins al primer de 1755 inclusive*, Manuals, núm. 744.

²⁹ Alexandre Olivar, *Catàleg dels manuscrits de Montserrat*, núm. 13.

³⁰ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Sèrie d'inventaris de sagristia (1389-1896).

³¹ Arxiu Diocesà de Barcelona, *Beatificationis seu confirmationis cultus servis Dei Agneti de Perandae et Clarae de Janua. 1912*. Processus Beatificationis. Canonitacionis, núm. 37 bis. Un año antes, en 1911, el postulador general de los framenores, el padre Paolini, publicaba una serie de datos exhaustivos que probaba la existencia de un culto inmemorial de las dos mujeres. *Beatificationis seu confirmationis cultus ab immemorabili praestiti Agneti Perandae et Clarae a Janua seu a Porta, sanctae Clarae Assiensis consanguineis, conventus clarissarum Barchinonensis fundatricis et primis abbatissis beatiss et sanctis nuncupatis. Articulus quos ad probandum cultum eisdem delatum curiae Barchinonensi praesentat P. Fr. M. Paolini, ordinis minorum postulatur generalis*. Roma: Libreria Sancti Antonii, 124 Via Merulana, 1911.

³² Francisco Gazulla, *Vida de Santa María de Cervellón, virgen comúnmente llamada del Socòs, primera religiosa de la celestial, real y militar orden de Nuestra Señora de la Merced*, (Barcelona: Librería Hispano-Americana, 1909), p. 39.

³³ Pablo Vinyolas y Torres. *Santa Inés de Peranda de Asís y Santa Clara de Janua en Barcelona y su culto inmemorial*. Barcelona: Vila, Aleu y Domingo Imp., 1930.

³⁴ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Llibre de coses dignes de memòria del present monestir de Santa Clara* (1599-1757), Manuals, núm. 742.

³⁵ *La política de lo simbólico en la historia y en la historia del arte. Creadoras de lenguaje histórico en dos períodos de transición, los siglos XIV- XV y los siglos XIX-XX*. HAR2011-28773-C02-01.

³⁶ Muraro, *El Dios de las mujeres*. Madrid: horas y HORAS, 2006.

³⁷ Ángela Muñoz, "El monacato femenino como espacio de cultura femenina. A propósito de

la Inmaculada Concepción de María y la representación de la sexuación femenina", en M. Nash, M. J. De la Pascua, G. Espigado (eds.) *Pautas históricas de sociabilidad femenina. Rituales y modelos de representación. Actas del V Coloquio internacional de la Asociación Española de Investigación Histórica de las Mujeres* (Cádiz, 5-7 junio 1997). Cádiz, Universidad de Cádiz, Servicio de publicaciones, 1999, pp. 71-90.

³⁸ Tiziana Plebani, *Il genere dei libri. Storia e rappresentazioni della lettura al femminile e al maschile tra Medioevo e età Moderna*, Milano, Franco Angeli, 2001.

³⁹ He estudiado con más detalle este tema en: "Memoria y genealogía femeninas: la leyenda fundacional del primer monasterio de clarisas de Catalunya", en *La historia de las mujeres: perspectivas actuales. XIII Coloquio Internacional de la Asociación Española de Estudios de Historia de las Mujeres* (Barcelona, 19-21 octubre, 2006). Edició CD-Rom.

⁴⁰ María-Milagros Rivera Garretas, "El monacato femenino (siglos VIII-XII)", en *Els monestirs catalans a l'entorn de l'any mil. Catàleg de l'exposició*, Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 1999, pp. 106-119.

⁴¹ He tractat aquest tema a: *Memoria, historia y archivo en el monasterio de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona*, *Boletín de la ANABAD*, 2008, núm. 4, oct-dic., pp. 297-305.

⁴² Anna Castellano, *Pedralbes a l'edat mitjana: història d'un monestir femení*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

⁴³ *Instrumentum super constructione, dotationes et ordinatione* (30 de gener de 1321), ratificado por Robert y confirmado por el papa Juan XXII con la bula Speciosus forma el 26 de febrero de 1321. (Wadding, vol. VI, pp. 631-646). Publicadas por Lucas Wadding (1931, vol. 6, pp. 561-575).

⁴⁴ Sobre Sança de Mallorca, véase: Núria Jornet Benito, "Sança de Mallorca, reina de Nàpols: la fundació monàstica en un projecte de consciència genealògica i espiritualitat franciscana", *Redes femeninas de promoción espiritual*, Roma: Viella (en prensa).

Estas son las ordenanzas y constituciones que la abadesa del monasterio de Sant Antoni de Barcelona, de la orden de Santa Clara, hizo en el año del Señor de 1260 , sobre la manera de celebrar los oficios divinos en su iglesia por parte de los capellanes y sacerdotes beneficiados en dicha iglesia.

Primero, queda ordenado que todos los beneficiados presten obediencia a la abadesa. Ítem, queda ordenado que, cuando en la iglesia de dicho monasterio se haga el señal de la campana para el rezo de Prima, todos los beneficiados acudan cubiertos con sobrepelliz. Que unos y otros ayuden en la misa, si no estuvieran legítimamente impedidos; que nunca, por la reverencia que se debe tener al Santísimo Cuerpo de Jesucristo, no suban al altar sin sobrepelliz.

Y queda constituido y ordenado que todos los beneficiados, presentes y futuros, celebren y sean hebdomadarios unos tras otros durante una semana en el Altar mayor y canten la Misa conventual; y, en faltar alguno de ellos, otro le substituya, si no está impedido a causa de enfermedad u otra causa legítima. Y cuando alguno de los beneficiados esté de semana y celebre Misa conventual en el Altar mayor de Sant Antoni, uno de los que estén destinados a celebrar misa privada en el Altar mayor, a no ser por justa y legítima excusa, está obligado a celebrar misa privada en dicho Altar mayor. Y que el que sea hebdomadario no aplique entonces la misa con aquella intención.

Ítem, todos los beneficiados y otros clérigos estén obligados a entonar un responso en el cementerio del convento, los lunes, miércoles y viernes de Cuaresma y Adviento.

Ítem, en las fiestas dobles están obligados a asistir a Vísperas y a cantarlas con reverencia incesante hacia el altar correspondiente. Además, los domingos y fiestas dobles, aquel que la abadesa designe, tendrá que cantar el Evangelio y la Epístola del día. Y cuando se tenga que enterrar algún difunto en el cementerio, todos los beneficiados estarán presentes y lo recibirán honoríficamente en la primera puerta del monasterio, honesta y devotamente y con la debida reverencia.

Ítem, ningún beneficiado pueda pernoctar fuera de la ciudad de Barcelona sin licencia de la abadesa.

Además, todos han de procurar todo el bien temporal y espiritual posible a dicho monasterio.

Ítem, cuando algún beneficiado sea recibido, estará obligado a observar, incluso con juramento, todo lo que está escrito aquí. Y el que, habiendo obtenido capellanía, se negase a obedecer a la abadesa y a observar estas observaciones, podrá ser castigado por ella como rebelde y perjuro.

Introducció i edició crítica. Ordinacions atribuïdes a Agnès de Peranda sobre els capellans i sacerdots beneficiats de l'església del monestir de Sant Antoni de Barcelona, 1260 .

Introducció

Les Ordinacions i constitucions que l'any 1260 redactà l'abadessa de Sant Antoni de Barcelona sobre la celebració dels oficis divins que han de dur a terme els capellans i sacerdots de l'església del monestir, es troben copiades en els primers folis d'un Llibre d'actes capitulars de cronologia posterior, el primer que la comunitat començà a escriure i a sistematitzar a partir de la reorganització de l'arxiu monàstic a la dècada del 1590 i la intervenció de l'arxiver Sebastià Roger.¹

Es tracta de dos folis en lletra gòtica de perfils que ens recorden la gòtica bastarda², escrits amb la voluntat de dotar al document d'uns elements formals que li confereixen solemnitat i una voluntat cal·ligràfica: caplletra treballada a l'inici del document, calderons i inicials dels diferents fragments amb tinta vermella.

Tanmateix, el fet que es tracti d'una còpia inserida al començament d'un manual o llibre d'actes, ha fet que s'introdueixin en el text, especialment al començament, correccions amb rallats i interlineats, que esdevindrien infreqüents en la forma original del document.

En realitat el text de les Ordinacions es troba acompanyat d'altres dues ordinacions fetes amb posterioritat per una altra abadessa del monestir, Alamanda de Vilanova (1333 - 1351), l'any 1350 , que completen el comportament, la manera de fer i el perfil del grup d'homes, capellans i beneficiats de l'església del monestir, que assisteixen la cura espiritual de les germanes.

Si bé no consta explícitament el nom d'Agnès, tant la data del document, 1260 , dins del seu abadiat, com la tradició comunitària la situen com a autora d'aquestes ordinacions (vegeu Estudi biogràfic d'Agnès de Peranda).

La governança del monestir: les relacions amb el grup de beneficiats

Les ordinacions d'Agnès regulen la funció dels capellans i beneficiats de l'església del monestir. La comunitat monàstica necessità, des d'un bon començament, el servei de preveres per a la celebració dels oficis divins. Si bé la relació establerta entre les dues branques franciscanes, la masculina i la femenina, implicava la missió de cura espiritual per part de la primera —font permanent de disputes, d'altra banda—, sembla ser que aquesta es concretava més en la administració dels sagraments de la confessió, i especialment la pràctica de la prèdica, que era justament la missió principal de l'orde. Si pensem que estem en uns moments inicials de la història franciscana, que encara haurà de debatre aspectes essencials de la seva tradició, com la radicalitat de la pobresa de sant Francesc, els mateixos aspectes d'aquesta cura monialium ³ o en el fet que molts dels framenors no havien estat ordenats preveres, podem pensar en la necessitat que tingué la comunitat femenina de dotar-se de l'ofici de domer o capellà i fomentar ben aviat la pràctica de la institució de les capellanies o beneficis eclesiàstics (beneficiats).

Les regles de l'orde de Santa Clara (tant la d'Innocenci IV, del 1247 , com la posterior d'Urbà IV, del 1263) descriuen el capellà adscrit al monestir com una persona de bona fama i vida honesta, i edat no massa jove, madura i convenient. Segons la normativa haurà de comprometre's a romandre de manera estable en aquell lloc, fent vots de pobresa i castedat; prometent obediència a l'abadessa; si bé, en darrera instància, poden estar també subjectes a la correcció i vigilància del cardenal protector i/o del visitador. Com a integrant de la *família* monàstica està obligat a seguir els mateixos dejunis que les monges, tot i que l'abadessa el pot dispensar si ho creu convenient o és incompatible amb l'exercici de la seva feina diària. El seu perfil s'assembla molt al dels donats o conversos que poden conviure també al monestir, amb els quals compartiria una similar dependència de l'abadessa, unes pràctiques de dejuni i una vestimenta semblant.

Aquest capellà adscrit al monestir i el grup, més o menys extens de preveres beneficiats, són les persones que subvien a les necessitats de cura espiritual de les germanes, si més no en la celebració de la missa i d'altres oficis divins. Els frares de l'orde acudirien de manera més puntual, en funcions bàsicament de confessors,

predicadors i visitadors apostòlics de la comunitat, així com presidint algun ofici solemne a les festivitats del monestir o en el sepeli de les monges. Alguns d'aquests beneficiats podien situar-se en el més estret cercle de confiança de l'abadessa i el convent, en ser nomenats procuradors generals o ecònoms del monestir. Ermengol de Solà n'és l'exemple més clar.

L'existència doncs d'aquest cos de domers i capellans beneficiats a l'església del monestir que s'encarreguen de l'assistència espiritual diària a les germanes —ajudats puntualment pels frares del convent de Barcelona, que assisteixen les germanes bàsicament en les misses solemnes, confessions, prèdiques i exèquies de les difuntes—féu que l'abadessa redactés unes Ordinacions destinades a la manera com aquests clergues havien de celebrar els oficis divins.

Les ordinacions regulen fins el detall l'actuació dels clergues beneficiats a l'església del monestir, incidint per exemple en aspectes formals o de ritual, com ara que no entrin a l'església ni celebrin els oficis sense sobrepellís, com a símbol de reverència; o que cada beneficiat hagi d'arreglar i ornar el seu altar. També es detalla la manera com els beneficiats celebraran les misses, establint una diferència entre la Missa conventual i la Missa privada —que haurà disposat algun testador o testadora entre les deixes pietoses al monestir. En aquest cas, s'estableix que cada un dels beneficiats cantin missa conventual a l'altar major, dedicat a sant Antoni, advocació del monestir, durant una setmana (siguin doncs *hebdomadaris*), i que se succeeixen en aquesta funció. Si hi hagués l'obligació per part d'un altre beneficiat de celebrar missa privada en dit altar, que es faci així. Una altra de les funcions dels beneficiats és la d'entonar un respons tres dies a la setmana, entre Quaresma i Advent, al cementiri del convent, i si s'ha d'enterrar algú al monestir, que rebin el cos amb els honors que calguin a la primera porta del convent. A les festes dobles i als diumenges, cal que diguin vespres i un d'ells, el que l'abadessa designi, canti l'Evangeli i l'Epístola del dia. Es fa referència finalment, que els beneficiats no poden passar la nit fora de Barcelona sense permís de l'abadessa.

El text s'inicia amb la necessària obediència i reverència que deuen els beneficiats a l'abadessa i es clou amb una referència al jurament que faran en mans d'ella i a la possibilitat de ser castigats en cas de no complir amb el jurament ni d'observar les dites ordinacions. El monestir germà de Santa Maria de Pedralbes, ens proporciona un document que conté una fórmula d'obediència que devien els preveres beneficiats a l'abadessa, i que no s'escaparia massa del que seguirien els beneficiats de Sant Antoni:

“E vós iurats per Deu e per aquests sants IIII Evangelis, que en aquest monastir farets lo servey del vostre benefici e d'aquesta esgleya segons que per la senyora reyna és stat ordonat, e que procurets segons vostre poder, lo profit e la honor del monastir, e que tot dan d'aquell esquivarets, e que obeyrets a tots manaments meus e de les succehidores a mi en la abbadia leguts e honests, e que a mi així com a senyora e patrona del monastir e a les mies succehidores deguda reverència farets”.⁴

Seguint les Ordinacions de la reina Elisenda per a la comunitat de Pedralbes, si aquests beneficiats no complien allò estipulat i jurat se'ls podia privar de la ració corresponent de pa, vi i companatge, durant tants dies com l'abadessa i el convent creguessin convenients, i si el prevere en qüestió no desistia de la seva actitud rebel, se'l podia substituir en el càrrec per un altre. Ordinacions que continuen, sens dubte, la tradició i el model que inaugura l'abadessa de Sant Antoni.

A través dels documents on s'aplica, a la pràctica, el text i esperit de les dites ordinacions o constitucions, podem suposar un acte molt semblant al que es descriu a Pedralbes; això és, un ritual que incloïa prestació d'homenatge "a les mans i a la boca" i investidura en aquest cas d'un benefici eclesiàstic. Per exemple, en la presa de possessió del benefici de Sant Bernat a favor de Jaume Riera, prevere, de l'any 1313, subscrit davant notari i en presència de testimonis, es preveu efectivament un jurament de fidelitat del beneficiat en què Ermengol de Solà, clergue, en nom de l'abadessa Clara rep el jurament del dit Jaume Riera: "(...) dictus Jacobus de Riaria, tenendo manus suas infra manus dicti Ermengaudi sobrescrito osculo consueto, promisit de consensu Francisci Romei (marmessor de Bernat Cantulli, el qual instituï la capellania) dicto Ermengaudu pro dicta domina abbatissa stipulanti obedientia et reverentiam debitam observare (...)".⁵ Seguidament es procedeix a l'enumeració dels deures del beneficiat —que ens recorden les Ordinacions de l'abadessa Agnès— i seguidament a la investidura i possessió del benefici eclesiàstic, amb la presència en aquest cas, com a objecte simbòlic, d'un missal. Són testimonis de l'acte, els marmessors de Bernat Cantulli, que instituï el dit benefici, i sobre el qual exerceixen un dret de patronatge.

Jacques le Goff⁶ ha estudiat les fases i gestos que omplien els rituals de vassallatge, i que s'apropen a l'acte de possessió del benefici de Sant Bernat de l'església del monestir. És interessant com, després que l'abadessa, i en el seu nom el clergue-procurador del monestir, admeti el beneficiat amb el dit benefici, aquest darrer faci el gest simbòlic de la immixtio manuum; això és, el beneficiat, a la manera dels vassalls en els rituals de vassallatge i homenatge feudal, col·loca les seves mans entre les dels senyor, que les tanca en senyal de protecció. A continuació, en una segona fase o gest, es declara fidelitat al senyor, en aquest cas la promesa d'obediència i reverència, quedant segellat amb el gest del petó, l'osculum; que en els juraments feudals implicava un petó mutu a la boca com a senyal de reciprocitat. Le Goff inclou seguidament la resposta del senyor que acceptava el vassall com a "home seu" i l'investia amb un objecte simbòlic.

La història i trajectòria posterior de la comunitat recollirà una part d'aquest simbolisme, la commendatio in manibus, ja que serà present en el ritual de consagració de les novícies, tal com descriu Sebastià Roger a finals del segle XVI, i com també preveu el formulari d'oblació dels novicis segons la Regla de Sant Benet (família, la benedictina, en la qual es trobaran les nostres clarisses des d'aquesta centúria i fins a l'actualitat). El ritual que descriu l'arxiver passa per aquesta gestualitat: monges i escolanes presten obediència a l'abadessa amb besament de mans —"fent l'abadessa y la monja una creu ab los dits polses y la monja besa la creu dient; Jo, preste a V.S. canònica obediència y manual reverència"—; a continuació, se li donen les claus i passa a prendre possessió simbòlica del monestir, del seu espai, recorrent "l'abadia vella, l'archiu, la sacristia, el celler y el pastrim a hont li donen dos pans, y en aquell lo notari llegeix tot lo que ha escrit en los actes de possessió dalt dits y stipula la acta". S'especifica a més, en aquesta confirmació de l'abadessa i presa de possessió, que la monja capitolera haurà de parar l'altar del Capítol i cobrir-lo de catifes, i davant d'ell situar una altra catifa molt llarga amb dos o tres coixins de seda; i que vigili que l'espai faci bona olor i hi hagi llums. La sagristana, per la seva banda, haurà de tenir parat l'altar del cor i posar-hi la crossa (el bàcul abacial) de plata.⁷

La governança del monestir: una abadessa al segle XIII

Darrere del text de les Ordinacions se'ns perfila la imatge d'una abadessa d'una comunitat de l'orde de santa Clara del segle XIII. Sabem de l'autoritat i prestigi d'Agnès que la va fer destinatària de deixes i llegats que feren créixer el patrimoni comunitari i donaren al monestir un lloc en la topografia espiritual de la ciutat. Coneixem també l'aurèola de santedat que tingué en vida per a la comunitat mateixa i per als fidels, i el procés de devoció i santificació de què fou objecte un cop morta, quan el seu cos fou centre de veneració i de culte, en virtut de la seva capacitat taumatúrgica (Vegeu Estudi biogràfic d'Agnès de Peranda). Al llarg del seu abadiat es posaren les bases jurídiques, patrimonials i comunitàries del monestir, situat prop de la Ribera de Barcelona, en una àrea de creixement urbà i fort dinamisme comercial del qual participà.

En aquest perfil, la figura d'Agnès podríem incloure-la també en el que la historiadora Anna Benvenuti Papi ⁸ ha anomenat les "santes abadesses damianites del segle XIII", algunes de les quals foren contemporànies de la mateixa santa Clara, amb la qual la nostra Agnès reprèn, per exemple, un gest mimètic i simbòlic en voler renunciar a l'abadiat, i amb qui, segons la llegenda fundacional, manté uns lligams de parentiu.

Les atribucions d'Agnès, com a abadessa clarissa del segle XIII, són en general força àmplies; és l'autoritat màxima de la comunitat, només supeditada en algunes ocasions per d'altres autoritats eclesiàstiques com el cardenal protector, en la seva funció de "gobernador, defensor e corregidor de l'orde" i el visitador, en la seva funció de supervisor que la vida del convent s'adeqüi a la lletra i esperit de la Regla, almenys una vegada a l'any, i, és clar, els ministres de l'orde, en especial el provincial i més endavant el custodi i guardià del convent de Barcelona. La seva elecció corre a càrrec del capítol del monestir (format al seu torn per les monges professes), però ha de ser confirmada per alguna de les autoritats eclesiàstiques de què depèn: pel cardenal protector, segons ens diu la Regla d'Urbà IV, pel ministre provincial dels framenors de l'Aragó, en els dos casos que coneixem per al monestir de Sant Antoni de Barcelona ⁹. A ella li deuen obediència tant les monges del convent, com els donats o conversos del monestir, així com els religiosos beneficiats a l'església del monestir. Les novícies finalment fan professió en mans de l'abadessa i davant de tot el convent.

Com mostra la Regla, l'abadessa ha de vetllar pel compliment dels preceptes que aquest corpus normatiu marca a la comunitat, pel que fa a l'hàbit o a l'alimentació o la clausura, determinant per exemple les possibles relaxacions o dispenses en el seu seguiment. Ha de manar conforme a la regla i prohibir o castigar ¹⁰ segons aquesta. A ella pertoca també atorgar els càrrecs o oficis del monestir, tants els interns encarregats a les monges, com els externs, com és el cas del procurador; si bé es menciona la necessitat que rebi el consentiment de tota la comunitat reunida en capítol, o de la major part d'aquest. Ha de convocar aquest capítol una vegada a la setmana com a mínim, que té una funció eminentment consultiva —excepció feta de l'admissió de postulants— per a l'elecció dels càrrecs i oficis, per a l'aprovació dels documents expedits i segellats per tota la comunitat o per a decidir negocis importants que hagi d'emprendre el convent. És també el lloc on l'abadessa pot donar compte de la seva gestió, cada tres mesos, si bé la Regla admet l'opció que aquest retuda de comptes es faci davant de quatre sors elegides especialment per la

comunitat; i, a un altre nivell, és l'espai on es tracten les qüestions que afecten la vida de la comunitat i aquells assumptes que afecten més especialment la Regla i el seu compliment disciplinar. En aquest sentit, les monges hauran d'acusar-se públicament de les seves faltes i a continuació l'abadessa els imposarà una penitència concreta; en el cas que l'ofensa hagi anat contra una companya, l'ofensora haurà de demanar perdó de genolls.

En relació al benefici eclesiàstic, coneixem per les dades posteriors que ressenya l'arxiver Roger en el seu manual de càrrecs i oficis del monestir, que l'abadessa podia tenir el dret de patronatge i de col·lació sobre els beneficis instituits a l'església monàstica, per la qual cosa podia nomenar i escollir el titular, si no de tots, d'una part dels beneficis eclesiàstics ¹¹. Avançant en la cronologia, tanmateix, s'aferma el control i el poder d'intervenció del bisbe de Barcelona sobre aquest àmbit de la governabilitat del monestir. N'és una mostra, la llarga controvèrsia que enfrontà la comunitat i el bisbat a l'hora de nomenar Bernat Oliver com a beneficiat del benefici de Sant Jaume, i que comportà fins i tot la intervenció papal. O paradigmàtica també l'anotació que es registra a la cúria episcopal a començaments del segle XV quan des del bisbat es dona llicència als beneficiats de "Sancti Damiani, hodie Sancta Clara, ad constituendum procuratorem pro defendere iuribus beneficium contra abbatissam" ¹², mostra dels nous temps en què s'exerceix un fort control i es va llimant progressivament l'autoritat i capacitat d'autonomia de les abadesses medievals.

La tendència general doncs s'adreça a limitar l'autoritat del càrrec d'abadessa i a retallar-ne les seves atribucions; així com a una major ingerència externa (sobretot en la figura de les autoritats franciscanes, ja el ministre provincial, el visitador o custodi) en els afers interns de la comunitat. Un altre exemple el tindrem també en la capacitat i autonomia inicial amb què comptaven les abadesses per rebre postulants o novícies, sense cap limitació o coacció, llevat del cas d'una menció especial de la cúria romana ¹³; una atribució que serà progressivament limitada tant pels decrets de visita que marcaven les autoritats franciscanes, com i sobretot per les onades de reforma que afectaven els monestirs femenins. ¹⁴

En l'Europa del segle XIII el text de les Ordinacions defineix doncs un moment concret, marcat pel poder i l'autoritat de les grans abadesses, que administren en un sentit ampli el monestir i el convent, el territori. És el moment de les abadesses de Sant Pere de les Puel·les, a la mateixa Barcelona, que comptaven amb la facultat de nomenar càrrecs, atorgar beneficis, realitzar les visites canòniques i imposar penes i càstigs ¹⁵; de les abadesses de Vallbona, que comptaven amb un significatiu poder civil i jurisdiccional, amb la capacitat de nomenar batlles del seus dominis ¹⁶; fins l'exemple emblemàtic de les abadesses del moment, de Las Huelgas, que exercien el senyoriu jurisdiccional sobre un extens territori.

La benedicció o imposició de les mans a les seves germanes o rebre la professió religiosa dels frares de l'Hospital del Rey, que devien obediència i submissió a l'abadessa de Las Huelgas; l'homenatge amb besament de mans que l'abadessa de Conversano (Itàlia) rebia dels seus súbdits, asseguda en un baldaquí, amb mitra, bàcul i estola, com semblant homenatge que rebien les de Fontevrault; el poder d'excomunió de moltes d'elles; o, de nou en un exemple proper, l'estola diaconal que portaven les abadesses benedictines del monestir de les Puel·les de Barcelona i que, seguint l'ús que en feien les abadesses de l'orde de Santa Bàrbara de Colònia, "donava la potestat de llegir l'Evangelí" ¹⁷... són accions i pràctiques que conviuen en el moment d'Agnès i de les abadesses del XIII.

Justament a l'entorn de les abadesses de Las Huelgas, però fent esment d'altres exemples coetanis, la teòloga Maria José Arana indaga, en aquesta genealogia femenina d'algunes abadesses medievals, la capacitat que exerciren aquestes dones en els àmbits no solament civils sinó també en d'altres aspectes sacramentals significatius. Fa esment, en aquest sentit, de la crítica i reprovació papal que Innocenci III va dirigir a l'abadessa de les Huelgas el 1210, i per extensió, a un seguit d'abadesses de la diòcesi de Palència i Burgos, recriminant "beneïssin les monges de la comunitat, escoltessin confessions de llurs pecats i, llegint l'Evangeli, presumissin de predicar-lo públicament". ¹⁸ La teòloga enllaça aquestes atribucions de les abadesses medievals, progressivament recriminades i prohibides sobretot per les instàncies eclesiàstiques però també per les civils, amb les de les diaconesses de l'Església primitiva ¹⁹, en una vinculació que donaria un aspecte de la governabilitat i de l'autoritat, de les nostres abadesses trescentistes, i amb elles Agnès, significatiu: en moure's en àmbits no estrictament materials de la vida comunitària i entrant en el terreny de la gestió de l'espiritualitat.

Posar ordre, fer orde

Les pràctiques i els espais de l'espiritualitat i, molt especialment, el context més institucionalitzat i estable del monestir o convent, permeteren a les dones moments i ocasions per a escriure, dir-se i expressar-se. La presa de la paraula i l'escriptura es desenvolupà en diferents registres, no exclusivament sota el referent místico-espiritual (la paraula femenina relatant una pròpia experiència espiritual i de comunicació amb la divinitat) o literari (amb l'ampli ventall del que Montserrat Cabré anomena "gèneres conventuals" que integra la poesia, els actes sacramentals o el teatre, els llibres de memòries i les cròniques, els llibres de receptes, etc. ²⁰)

L'espai comunitari del monestir i del convent va acollir i propiciar també d'altres pràctiques d'escriptura femenina més pròximes a la quotidianitat i a l'estar en relació, vivint en una comunitat, i, en el cas, de l'abadessa o priora, governant. Una escriptura que, seguint les paraules de Diana Sartori per descriure l'escriptura de Teresa de Jesús, "és capaç de crear i mediar vida social femenina" ²¹. Escriitures i documents (ordinacions, regles, constitucions...) que es creen en relació —en les "comunitats sorals" que per la teòloga Mary Daly esdevenen una possible via de veritat i de llibertat—, i que ajuden a vertebrar un espai i un moment, "fan món" i creen un orde. Són paraules que mantenen viu el vincle amb l'experiència, i amb la necessitat concreta; dirigides a la comunitat, a les seves semblants, i per tant, com Diana Sartori extreu del pròleg de les *Moradas* de Teresa, circumscrites en un lloc, en un context de comunicació, d'una Santa Teresa mediatra i "mare", com era anomenada per les seves monges, que funda un orde reformat, i amb ell crea també un nou ordre de la realitat. O bé són paraules, com les de les Ordinacions, que gestionen aspectes de la vida comunitària, i, en concret, la relació amb els homes que s'ocuparan, de fet, d'una part de la gestió espiritual del monestir; creen món, fan un orde, inventant pràctiques de govern, administrant en la gestió material i espiritual de la comunitat. La filòsofa Annarosa Buttarelli ha posat justament l'èmfasi en les regles monàstiques i conventuals perquè esdevenen un "lloc d'interès grandios per qui té passió per la política, en el sentit que poden ser considerades veritables i pròpies constitucions que ordenen la convivència. Constitueixen un món i posen en ordre un món a venir en què es creu, s'hi compromet i el vol testimoniar". ²²

Com Teresa de Jesús, Agnès de Peranda, fou també fundadora, creadora de nous espais comunitaris vinculats a la transcendència. Com ella també, el seu moment, fou un nou inici que la portà a la recerca d'una religiositat pròpia, en aquest cas en l'espiritualitat mendicant, essent primera abadessa del monestir de Sant Antoni de Barcelona, primer de la família clarissa en terres catalanes.²³

Biografia d'Agnès de Peranda

Agnès de Peranda, a la qual se li atribueix l'autoria de les Ordinacions, fou la primera abadessa del monestir de Sant Antoni de Barcelona (també conegut a la documentació amb el nom de Santa Clara o Sant Daniel), la primera comunitat de l'orde de Santa Clara que es fundà a la dècada del 1230 a la ciutat de Barcelona, i, consegüentment el primer cenobi de la família clarissa a terres catalanes. Si en l'estructuració d'aquest espai religiós femení hi participaren un grup de dones de perfils beguinals i penitents (les sorores penitentium dels primers documents), l'autoritat i el prestigi tingueren dos noms propis, les protagonistes de la llegenda fundacional²⁴: sor Agnès o Agnès de Peranda i sor Clara de Janua o de Porta .

Segons aquest relat, posat per escrit al segle XVI però amb arrels a la tradició oral comunitària, Agnès, amb Clara de Janua o de Porta, familiars de Clara d'Assís, haurien estat enviades a fundar a la Península, després d'arribar de manera miraculosa a la platja de Barcelona en una barqueta sense remys ni veles. La llegenda ens aporta les dades de parentiu entre ambdues dones i entre elles i la mateixa Clara d'Assís: Agnès seria neboda de la santa italiana, i Clara, molt més jove, neboda d'Agnès. Posteriorment els caputxins de Sarrià, els impulsors més directes del procés de canonització d'Agnès a la dècada del 1910 , concretarien aquesta filiació en afirmar que Agnès era filla de Peranda o Penenda, germana de Santa Clara, i de Martí Corano.²⁵

Segons el seu epitafi sepulcral, una taula de marbre blanc que fou feta possiblement al final del segle XIII per les seves característiques paleogràfiques, Agnès governà el cenobi durant prop de quaranta-set anys:

“Hic est sepulta Sancta Virgo Agnès qui huius monasterii per XLVII annos et amplius prima abbatissa existens tanto in morte et post gloriose coruscavit miraculis quanto dum viveret sanctitate vite et claritate fame prefulsit. Obiit anno Domini MCCLXXXI XV Kalendas octobris feria IV”.²⁶

En la documentació arxivística tanmateix el seu nom no apareix fins l'any 1245 , en un privilegi del bisbe de Barcelona, Pere de Centelles²⁷. Sabem que l'any 1258 Agnès volgué renunciar al seu càrrec d'abadessa i que l'aleshores pontífex Alexandre IV (semblantment a requeriment de la comunitat monàstica) adreçà a Agnès unes paraules manant-la a no renunciar al càrrec i elogiant-ne les virtuts:

“(…) amb tanta més complaença t'estimulen per aquelles coses per mitjà de les quals s'adquireixen les de la pàtria celestial i en prové la salvació de les ànimes, en tant que diligentment et veiem abocada a les obres de caritat. Segons nos han manifestat amb una assenyada exposició les nostres estimades filles en Crist, del convent del

monestir, tu, amb l'auxili de la divina gràcia, sempre has estat diligent a la promoció dels negocis del mateix monestir, tant en la part espiritual com temporal; però ara, guiada per una altre esperit, contra la voluntat del mateix convent, t'obstines fermament a renunciar al càrrec de la teva administració i al d'abadessa.”

“Volent doncs nós que amb aquest càrrec siguis agradable a la presència del Rei etern, atentament et preguem, amonestem i exhortem a la teva molt pietosa persona, per mitjà de lletres apostòliques dirigides a tu, manant-te insistentment en virtut d'obediència que per reverència a la seu apostòlica i a nós, continuis d'ara endavant a conservar i administrar en pròsper estat dit monestir com fins el present (...).” ²⁸

Estem certament davant d'un document que destaca especialment pel to usat, de respecte i consideració envers l'abadessa, per la consciència del paper d'Agnès en la història i promoció del monestir, tant en allò espiritual com temporal. Les volgudes connexions amb Santa Clara són evidents, ja que es coneix que la santa italiana volgué també renunciar a l'abadiat de Sant Damià (*Llegenda de Santa Clara*). El lligam amb la santa és fa de nou evident en aquest gest d'Agnès, que si no familiar (tal com relata la llegenda), sí que es percep com a "deixeble" de Santa Clara i n'imita la seva trajectòria vital i espiritual.

Al llarg del seu abadiat es posaren les bases jurídiques, comunitàries i patrimonials d'aquest monestir, que era situat prop de la Ribera de Barcelona, en una àrea de creixement urbà i de fort dinamisme comercial del qual participà. Sabem de l'autoritat i prestigi d'Agnès, que la feu destinatària de deixes i llegats que feren créixer el patrimoni comunitari i donaren al monestir un lloc en la topografia espiritual de la ciutat. Coneixem també l'aurèola de santedat que tingué en vida per a la comunitat mateixa i per als fidels, i el procés de devoció i santificació de què fou objecte un cop morta, quan el seu cos fou centre de veneració i de culte, en virtut de la seva capacitat taumatúrgica, juntament amb la seva companya de viatge i coprotagonista del relat fundador, Clara. Ambdues foren objecte també d'un procés de beatificació, en un primer moment a finals del segle XVII i més tard a la primera dècada del segle XX, que no va reeixir.

Els principals trets de la seva vida els coneixem a partir del pare Antoni Vicent Domènec, i en especial, pel relat autobiogràfic escrit per la religiosa (priora i després abadessa), Dorotea Sarrovira, el 1632 . Ambdues fonts aporten el perfil bàsic del relat llegendari i de la vida de les dues santes, que es repetirà sense massa variants en la cronística de l'orde i en els martirologis franciscans, i en la memòria de la comunitat. ²⁹

A l'entorn de la figura carismàtica d'Agnès es desenvolupà un significatiu procés de devoció i santificació. La percepció de la seva santedat que es lliga a la capacitat taumatúrgica i sobrenatural de la seva figura, com també a la seva autoritat i fama, l'advertim en els mateixos termes escollits per redactar el seu epitafi, i en una llarga cadena històrica de gestos i pràctiques de reconeixement de la seva autoritat carismàtica, tant a l'interior de la comunitat de germanes, com a l'exterior, en la pietat del poble.

La consciència genealògica, de considerar Agnès com a mare i fundadora, apareix de manera recurrent al llarg de la història de la comunitat. Així, en un Diurnal de la primera meitat del segle XIV, escrit per a la comunitat de Sant Antoni, es pot llegir la següent anotació: “Anno Domini MCCLXX. Obiit venerabilis et sanctissima domina soror Agnès, abbatissa prime istius monasterii et Mater nostra”. ³⁰ La seva

presència és permanent en objectes quotidians que porten el seu signe, custodiats per la comunitat i registrats pacientment: “els coixins”, les “gonelles”, “l mantell blau vell de sancta Agnès ”, són termes que es repeteixen en el seguit d’inventaris de la sagristia del monestir al llarg del segle XIV, XV i XVI ³¹. La seva memòria és recordada en la sèrie de cròniques o memòries que conserva, tot i que de manera intermitent, l’arxiu del monestir. Així, en el primer recull cronístic *Llibre de coses dignes de memòria del monestir de Santa Clara de Barcelona* (1599) que inicià l’arxiver Sebastià Roger, escrivent encarregat entre el 1598 i el 1599 de l’organització de l’arxiu, s’esmenta que: “la primera abadessa se diu Agnès i està en fama de haver fet miracles”.

Però sens dubte, com dèiem, és el relat de Dorotea Sarrovira el que ens aporta més dades a l’entorn de la trajectòria vital i de santedat d’Agnès. Dorotea esmenta que:

“ santa Agnès, mare nostra y fundadora del present monestir, era dona de gran perfecció y de molta penitència y abstinència, que molts dies dejunava a pa y aigua y moltes persones acudian a afavorir-la ab caritat y s’empleavan a servir-la a la iglesia y al monestir sols perquè las acompanyés a Déu per confiar ab sos treballs, ab sas oracions y bon exercicis per ser persona de gran perfecció y caritat, y en particular lo rey en Jaume li feu moltes caritats y en lo any 1246 (...) diure que han fet molts miracles en vida y després de mortes, y puch fer-ne testimoni és ver, que en lo escriure han estades molt descuidades, que jo ha coranta anys que tinch lo hàbit y ne he vist molts y tinch memòria de ans que prenguéis lo hàbit del de haberles vistes y de asó puch fer-ne.”

“(.) Tenim un full d’una llibreta de las que usaban los procuradors en aquell temps que diu: quarto idus martii 1271 . Aquest és lo censal de la parròchia d’Alviniaba, lo cual compra lo monestir de sent Antoni de Guillem d’Espiells y na Saurina sa muller, estant abadessa sor Agnès qui hodie fulget per multis miraculis ”.

De fet, la memòria i les paraules de Dorotea s’utilitzaren en el procés de beatificació que s’inicià a la cúria barcelonina l’any 1912 , els primers passos i tràmits documentals del qual es custodien avui a l’Arxiu Diocesà de Barcelona. ³²

El prestigi i l’autoritat carismàtica d’Agnès, i de la seva companya en la llegenda fundacional, és confirmada també en la trajectòria d’una altra mulier sancta, Maria de Cervelló, que compartiren espai i temps en la Barcelona del segle XIII. Segons les Vides medievals de Maria , aquesta anava sovint amb la seva mare a veure Agnès i Clara per “parlar de coses de Déu, escoltar els seus consells i observar les seves virtuts”. ³³

Des de ben aviat també la comunitat monàstica va establir un lligam especial amb les dues dones, amb les seves relíquies, establint tot un ritual de translació i devoció dels seus cossos sants. Un primer ritual, l’any 1460 , durant l’abadiat d’Elionor de Rajadell (1459 - 1463), situà els dos cossos a l’interior de l’església monàstica, a la capella de Sant Joan. Un segon trasllat dels cossos, l’any 1601 , fou degut al fet que la seva ubicació a l’església dificultava la devoció privada per part de la comunitat monàstica; la nova ubicació hauria de permetre doncs el culte públic com sembla que existia si més no des de les darrers dècades del segle XV, i l’oració i atenció per part del convent, sense que per això es veiés afectada la clausura. Fins arribar a una tercera translació el 1725 , coincidint amb el trasllat de tota la comunitat monàstica a les dependències del Palau reial de Barcelona en motiu dels estralls de la Guerra de Successió a la ciutat.

Curosament custodiades, les relíquies santes eren públicament exposades en dies assenyalats, en especial el dia de Santa Clara, quan era costum que s'obrissin els sepulcres i es passés un cotó sobre els dos cossos sants. Una costum immemorial, segons el pare Vinyolas ³⁴, i que es documenta també a les cròniques del monestir a través de la visita solemne de les autoritats de la ciutat: el 1474, per exemple, es testimonia la visita del rei, la infanta i els consellers ³⁵. Sembla que també es feia algun acte important el dia 17 de setembre, dia en què Agnès morí, quan es feien novenes al monestir, tal com explica Dorotea:

“lo any 1628 comensaren a fer festa y a mostrar los cossos sants lo diumenge après del dia que morí santa Agnès, que fou a 17 de setembre, y fou festa de santa Edita, religiosa de l'orde de sant Benet. Predicà lo pare Marc Anton de la companyia de Jesús y digué moltes alabansas de dites santes y desde aquest dia cada any se fa molta festa y també vénen los consellers y molts devots a veure-las y a oir la prédica y l'ofici”.

L'acció i els gestos d'aquestes dues dones, Agnès i Clara, en el món, les seves virtuts i obres, i sobretot la seva capacitat per mediar amb la divinitat d'on podien extreure també dons profètics i/o sanadors, foren percebuts pels seus contemporanis dins del registre de la santedat, polièdric en les formes i en els/les protagonistes, i que sovint desborda el marc que ofereix la canonització oficial.

Les relíquies i la memòria d'Agnès, com a mare fundadora, ha anat acompanyant el trajecte històric, comunitari i espiritual, del grup de dones de l'avui monestir de Sant Benet de Montserrat —hereves de les antigues clarisses de Barcelona. Les "caixes de les santes" han recorregut les diferents seus del monestir i han fet el viatge acompanyades també per altres "caixes" igualment significatives, base també de la memòria femenina de la comunitat, el de la memòria escrita, de l'arxiu.

La Història vivent

En un dels projectes d'investigació del centre de recerca de dones Duoda, *La política de lo simbòlic en la història y en la història del arte...* ³⁶ diem que un dels nostres desitjos és descobrir i analitzar contextos relacionals femenins que han propiciat i propicien la creació de llenguatge útil per a expressar amb fidelitat l'experiència humana femenina. Subratllem també que fer política del simbòlic és, per a una historiadora, "significar-se": significar-se llegint lliurament els signes que ha deixat al llarg del temps (i afegiria en els espais, insistint en aquesta coordenada molt significativa per a la història de les dones i per captar l'experiència humana femenina) la potència humana femenina, i portant aquests signes al llenguatge que requereix el present.

En aquest encreuament de desitjos compartits, m'he situat especialment, des de ja fa un temps, en contextos de vivència de l'espiritualitat, en un espai comunitari femení. Les pràctiques i els espais de l'espiritualitat i, molt especialment el context més institucionalitzat i estable del monestir o convent, permeteren a les dones moments i ocasions per a escriure, dir-se i expressar-se. La presa de la paraula i l'escriptura es desenvolupà en diferents registres, no exclusivament sota el referent místico-

espiritual (la paraula femenina relatant una pròpia experiència espiritual i de comunicació amb Déu, amb la transcendència) o literari. L'espai comunitari del monestir i del convent va acollir i propiciar també d'altres pràctiques d'escriptura femenina més pròximes a la quotidianitat i a l'estar en relació, vivint en comunitat, o, en el cas, de l'abadessa o priora, governant (Vegeu Introducció).

Si a aquesta preferència, hi vinculo a més la meua faceta d'arxivera i el meu interès per aspectes relacionats amb la gestió de la memòria, és clar que l'espai de l'arxiu monàstic em reserva i em pot reservar moments de descobriments significatius que acosten, finalment, el que en un primer moment del meu trajecte com a investigadora, havia quedat massa escindit: la història de l'espiritualitat femenina i la topografia monàstica, d'una banda; la construcció i la gestió de la memòria conventual i comunitària, de l'altra.

L'atzar va voler que fa uns anys, una recerca sobre els monestirs medievals a Barcelona em portés sobre la pista d'una comunitat actual, Sant Benet de Montserrat, hereves d'una primera comunitat de germanes clarisses situada a la zona del Parc de la Ciutadella de Barcelona, fundada a la dècada del 1230 . L'atzar va voler que fos en l'Arxiu Diocesà de Barcelona allà on pogués fer aquesta vinculació —on de manera gens complicada pogués anotar el correu electrònic del monestir—, i on anys més tard assistís de manera solemne, amb la germana arxivera Coloma i la germana Encarnació, a l'obertura —prèvia autorització papal— del procés de canonització iniciat a la cúria de Barcelona, entre 1911 - 1912 , de les germanes Agnès i Clara, fundadores d'aquest espai comunitari d'espiritualitat clarissa.

L'atzar, de nou —possiblement la germana Coloma en diria la providència— va fer que aquell primer mail enviat demanant permís per investigar a l'arxiu (si se'n conservava algun de la vella comunitat de clarisses) fos ben rebut i s'iniciés, en un recordat any 2001 , una relació amb la comunitat i amb les seves membres que, sense cap mena de dubte, han aportat i aporten, s'inscriuen gairebé a nivell de coautoria al relat de la seva història, i de la meua. Perquè de la relació nasqué la possibilitat, primera, d'unir el que en primera persona maldava per combinar (medievalista, arxivera); i, en segon lloc, em permetia entrar en una dinàmica de vivència amb la comunitat que aportava una imatge, nova, diferent, de les germanes i de la religió. Diu Luisa Muraro a *El dios de las mujeres* que Déu, la paraula "Déu" li servia justament per sortir-se'n de tot allò pensat o establert ("decir el sentido libre de la diferencia de ser mujer, no hacerla reductible a una construcción social"), per desencadenar, iniciar, amb la fragilitat dels inicis ³⁷. Per a mi, es tractava també de recuperar del meu passat religiós (estudiant, a més, en col·legi de monges), "una herència que no estorbava" —seguint amb les paraules de Muraro.

El descobriment i l'escriptura de la història d'aquesta comunitat monàstica m'ha dut també a donar significació a una manera de ser a la història, o millor, a la memòria. Des de la meua faceta d'arxivera, coneixia que un dels "llocs de memòria" ha estat i és l'arxiu, que es vincula estretament a la paraula escrita, al valor probatori del document, i darrera del qual trobem una més o menys explícita voluntat de control i gestió patrimonial, jurisdiccional, molt sovint relacionada amb el poder o amb la institució productora que és a l'hora garant i dominus de l'arxiu. Però la memòria no s'esgota en l'arxiu, en aquest àmbit per al registre de la memòria, i, més encara si cerquem una memòria encarnada per dones o per comunitats de dones. Són també "llocs de memòria", d'una memòria més vinculada a la identitat i a una genealogia, les festes i les commemoracions, els monuments i l'art, les llegendes i les cròniques. I

és en la creació i fundació d'espais dedicats a l'espiritualitat, significativament en el marc del monestir, on la historiadora Ángela Muñoz percep una de les vies més clares i potents, amb protagonisme propi, d'accés al record històric. ³⁸

Darrera de molts d'aquests espais trobem una voluntat de "relatar", construir una memòria comuna, fent-ho a través de textos escrits que delaten sovint una autoria col·lectiva o una autoria femenina en relació, inserida en un primer moment en el registre de l'oralitat, propiciat per un entre-dones i un auditori monàstic que autoritza la veu i la paraula femenines. Aquestes formes de llenguatge femení inserides en l'oralitat poden adquirir la seva "textualitat"; això és, ser passades a l'escrit. En aquest sentit, cada vegada més estudis literaris demostren que moltes llegendes, textos antics i medievals i d'altres tradicions, són d'autoria femenina, que prenen el seu origen en les històries relatades per dones i escoltades per auditoris femenins, com afirma la historiadora i bibliotecària italiana Tiziana Plebani ³⁹.

En la meua investigació, prendria cada vegada més força i significació la llegenda fundacional del monestir de sant Antoni de Barcelona. ⁴⁰ Un relat llegendari que probablement es crearia a l'interior de la comunitat, en posar per escrit una memòria oral, comunitària, que s'hauria mantingut i transmès al llarg del temps, que connecta el cenobi barceloní amb la voluntat fundadora de la santa italiana. De fet, i seguint l'esquema marcat per Plebani, la llegenda, sorgida de l'oralitat a l'interior de la comunitat, va entrar després en l'imaginari col·lectiu: en són mostra les respostes als interrogatoris del procés de canonització de les dues "santes", en què s'al·ludeix al relat llegendari i, sobretot, a la idea de fons, que fou fundat per dues dones italianes vingudes d'Assís. Són textos que toquen sovint el teixit genealògic de la comunitat, el desig i l'acció fundacional primera que va estar a l'origen del monestir. I són relats molt sovint també vestits d'una aurèola llegendària: les dues familiars i deixebles de Santa Clara que, amb una barca sense remys ni veles, travessen la mar des d'Itàlia per arribar a Barcelona i fundar el primer monestir de clarisses a terres catalanes —en un relat que sense massa variants es repeteix a d'altres punts d'una topografia de l'espiritualitat clarissa, tant a l'àrea castellanolleonesa com l'andalusa i també a d'altres zones d'Europa.

En el cas concret de la llegenda del cenobi barceloní, el seu perfil beu del folklore mediterrani, i més concretament provençal. És a la zona de la Camarga on trobem ben arrelada la llegenda de les "Santes Maries", això és, el relat llegendari que descriu el periple miraculós que portà les companyes de la Verge a l'episodi del Gòlgota (Maria Magdalena , Maria Salomé , Maria Jacobea) a deixar les terres de Palestina i arribar a les terres baixes de la Provença francesa. La llegenda descriu el viatge en una petita barqueta, sense remys ni veles, que travessà tot el Mediterrani fins arribar a les platges de l'actual poble de Saintes-Maries-de-la-Mer, que perpetua explícitament la llegenda i on encara avui el poble gitano honora amb una peregrinació la seva "santa" patrona, Sara, la serventa negra.

Com diu María-Milagros Rivera Garretas la llegenda, com el mite o la faula, recull una veritat històrica que d'altres formes de transmissió del saber o de la memòria històrica no son capaces d'acollir ⁴¹. En els relats fundacionals, la llegenda preserva experiència històrica femenina i construeix memòria comunitària, memòria femenina en la història. En el cas de la comunitat barcelonina, la llegenda fundacional acolliria i transmetria, primer en el registre de l'oralitat comunitari, però també en la memòria social gràcies a l'autoritat carismàtica de les seves dues protagonistes, considerades santes, l'orde de sentit de la comunitat: aquella veritat

que les vincula a un origen matern, el de Clara d'Assís i dues deixebles i familiars seves. El relat llegendari valora el desig i la presència femenina en l'empresa fundacional del monestir, ajuda a estructurar memòria històrica de la comunitat i crea comunitat a través d'una genealogia femenina.

Vaig entendre que no va ser casual que l'antiga comunitat de clarisses institucionalitzés l'arxiu, com un dels llocs de memòria —de la memòria escrita relacionada amb la gestió de les relacions socials, econòmiques, amb la gestió del poder— en la seva etapa dins la família benedictina i a finals del segle XVI (dècada del 1590) ⁴². Com tampoc que, poc després, en les primeres dècades del 1600 , es posés per escrit el que es transmetia per via oral entre les generacions de germanes i que ja s'havia convertit en una tradició popular vinculada al culte de les santes fundadores: la llegenda fundacional. En l'eix d'aquest relat fundacional, que vol resguardar i transmetre pensament vertader, hi va tenir un paper fonamental la priora Dorotea Sarrovira, germana de la primera arxivera, com a tal, de la comunitat, Caterina.

Genealogia del text

Una genealogia textual: d'altres ordinacions monàstiques

Sota l'abadiat Alamanda de Vilanova (1333 - 1351), es copia el text de les ordinacions d'Agnès i s'hi afegeixen unes altres, més breus, destinades també al mateix àmbit de governança del convent i de relació amb els beneficiats que atenen i tenen cura d'alguns dels aspectes de la relació amb el diví de les germanes, concretament la seva intervenció en la celebració d'absolucions en motiu de l'enterrament de les germanes al cementiri del monestir. La vigència i vivència de les ordinacions que va disposar en el seu moment Agnès es confirma per tant en aquesta tradició textual; si bé l'accent d'aquestes noves ordinacions és sensiblement diferent a les anteriors, entre d'altres qüestions, perquè fa entrar en la normativa la presència del diner, que media ara també en la relació.

La fundació a la mateixa ciutat de Barcelona d'un altre monestir germà, de l'orde de Santa Clara, introduirà en escena una diversa autoria per a aquest corpus d'ordenances i reglamentacions de la vida interna d'una comunitat de dones religioses. Efectivament, la fundació de Santa Maria de Pedralbes, l'any 1327 , per part de la reina Elisenda de Montcada, implica la redacció d'un seguit d'ordenances que acompanyen la mateixa construcció i constitució de la nova comunitat. Instal·lada en un palau annex al monestir, la reina va fer quatre ordinacions per a la comunitat. A les primeres, datades el mateix any 1327 , la reina estipulava entre d'altres qüestions, les assignacions monetàries que haurien de rebre l'abadessa i la resta de la comunitat (com a assignació anual per vestir i d'altres necessitats); quantitats diverses per aquelles germanes que realitzaven un càrrec dins el monestir i que generaven unes despeses (com és el cas de la sagristana), i el pagament a un grup de persones externes al monestir però que presten serveis, tant materials com

espirituals (entre els quals els preveres beneficiats).

És molt possible, en aquest sentit, que la lletra i esperit d'aquestes primeres ordenances de la reina Elisenda per al monestir de Pedralbes, influenciessin en el monestir de Sant Antoni, i s'afegissin el 1350, a l'ordinació d'Agnès, dos breus ítems contenint, com dèiem, la retribució als beneficiats.

La reina Elisenda va redactar, al llarg de la seva vida, tres ordinacions més, on introduïa alguns canvis especialment en el número de monges i preveres, les assignacions per a cadascun d'ells i les possessions del monestir. La segona, datada el 1334, la més extensa de les quatre que va dictar la reina, segueix incorporant els preveres dedicats al servei litúrgic de les germanes. La reina estableix que poden ser en nombre de deu (abans eren quatre) i que estan obligats a oficiar, a més de la missa conventual que exigia l'orde i les hores canòniques, els aniversaris per les ànimes del rei i la reina i els seus avantpassats. Estipulava també que li correspondria a un prevere cada setmana dir missa a l'alta major, amb el cant de l'Evangeli i la lectura de l'Epístola, mentre la resta de capellans se situarien en les capelles, on eren instituïts beneficis o capellanies. La tercera, de l'any 1341, es redactà després de l'aplicació a la comunitat (com també a la de Sant Antoni) de les Constitucions de Benet XII; i, encara, el 1345, féu una nova formulació.

Com destaca Anna Castellano en el seu estudi monogràfic sobre Pedralbes, destaca de nou en aquest text l'articulat el tema de les relacions entre dones i homes, i concretament les relacions entre l'abadessa, les monges i la resta de la comunitat masculina. Es tracta d'un document molt ric en detalls, que ens permet veure el funcionament i els aspectes d'organització de la vida d'un monestir: precisió en l'orde i manera de dir les misses a l'altar major, repartides entre els frares i els preveres, ambdós convenientment vestits (amb vestidura diaconals i subdiaconals per oficiar l'Evangeli i l'Epístola); nombre de capellans foranis que podrien ser cridats per a necessitats del culte o del servei especials...etc. Cal veure així mateix en aquest conjunt d'ordenances, el reflex de la relació que va establir la pròpia reina amb les autoritats franciscanes, el pols que establí a l'hora de marcar definitivament el perfil de la comunitat de menoretes.⁴³

Coetània en el temps, una altra reina, Sança de Mallorca, reina de Nàpols, fou també origen de quatre noves fundacions monàstiques a la ciutat de Nàpols, i, com Elisenda, incidí també en aspectes d'organització interna. Sança va escriure per a la primera comunitat de monges de santa Clara, el monestir dedicat al Sagrat Cor de Jesús i a la Hòstia santa, més conegut amb el nom de Santa Clara, unes Ordinacions⁴⁴ que vénen a perfilar el funcionament intern de la comunitat monàstica femenina: sobre el nombre de germanes i la constitució paral·lela d'una comunitat de frares —en relació de 100 germanes i 20 frares; sobre l'ingrés al monestir —requisits d'edat i d'honorabilitat i que almenys 1/5 part de les germanes provinguin de la ciutat de Nàpols; sobre la categoria de converses, anomenades al text servitrices, les quals es determinava que havien de tenir menys de 18 anys, amb bona salut i preparades per servir al monestir, observants també de la clausura i amb un nombre limitat —per 100 monges o germanes de cor, 16 converses— i amb una mestra pròpia que les ensenyés el seu treball manual; sobre l'obligació de contínues oracions i el laborent et filen; sobre la instrucció de les novícies; sobre el victum et vestitum; sobre el dejuni, la infermeria, el comportament a tenir en el cor en relació al cant i a les lectures litúrgiques; sobre la pràctica del silenci.

Algunes normes guarden relació amb el govern de la comunitat, format per

l'abadessa, el guardià i les 6 discretes; i amb aspectes d'administració econòmica (existència de dos procuradores receptores ed expensores amb obligació de retre comptes trimestralment, amb els diners guardats en una caixa amb tres panys, custodiada al dormitori). S'assigna també a la comunitat un metge pagat per la Camera reginalis, amb una habitació prop del mateix monestir. Finalment, hi ha també prescripcions relatives a l'elecció del guardià i al capítol, a la disciplina interna i als dos confessors de les monges, a les obligacions litúrgiques i de la missa amb motiu de festivitats diverses, i a les litúrgies funeràries amb motiu de la mort del Papa, del rei o de membres de la família reial. ⁴⁵

L'acció de Sança no s'acabà aquí, sinó que —com la reina Elisenda— va anar adaptant i modificant els diferents punts i aspectes de les ordinacions entre 1324 i 1342, dates en que la veiem implicada també en la creació i fundació d'altres espais d'atenció a l'espiritualitat a la ciutat de Nàpols.

Tant en un cas com en l'altre — Elisenda de Montcada, Sança de Mallorca— ens trobem ara amb l'acció directa de les reines medievals en la fundació monàstica, que comporta, entre d'altres aspectes, la intervenció en la vida de la comunitat, a través d'un cos d'ordenances i constitucions. Elisenda viurà, com dèiem, en un palau annex al monestir de Pedralbes; Sança, finalment, ja vídua, prendrà l'hàbit de germana clarissa al monestir de la Santa Creu, on viurà fins a la seva mort.

Imatges

Gravat representant l'arribada de les dues santes a la platja de Barcelona (1726). De la matriu xilogràfica, conservada a l'Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat.

Ordinacions de l'abadessa Agnès de Peranda (1260). Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Llibre d'actes capitulars*, 1598 - 1824 , Manuals, núm. 741, fol. 2.

Làpida sepulcral d'Agnès de Peranda. Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, Núm. Inventari, 16279. Fotografia de Jordi Puig.

Sepulcre actual de les santes a la comunitat monàstica de Sant Benet de Montserrat (claustre).

Plànol de la muralla que rodejava el monestir a la ciutat de Barcelona. Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Plet sobre el terraplè de la muralla* (1614), Manuals, núm. 468.

Quadre representant la vinguda de les dues santes (en poder de la comunitat de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona l'any 1911 quan va servir com a portadella al llibre del postulant fra Paolini, *Beatificationis seu confirmationis cultus amb immemorabili praestiti Agneti Perandae, Clara Janua seu a Porta...* Roma, 1911).

***Canción del Padre Fray Alonso Truxillo, monge de Nuestra Señora de Montserrat. Amb la imatge de les dues santes al sepulcre* (Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Notícies referents a les santes (finals segles XIX)*).**

¹ Ordinacions de l'abadessa Agnès de Peranda (1260). Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, "Llibre d'actes capitulars", 1598-1824, Manuals, núm. 741, fols. 2-3.

² Sensació de més duresa en els traços generals de la lletra i especialment en els angles de la *m*, *n*, *u*; com també els remats en punxa de les astes descendents de la *s*, *f* i *i* llarga, són algunes de les característiques que ens apropen a l'univers de la gòtica dita bastarda.

³ Sobre les relacions de l'orde franciscà i els monestirs femenins a: H. Grundmann, *Movimento religioso nel Medioevo*. (Bologna: il Mulino, 1980), p. 221-239; 247-253. García Oro, *San Francisco de Asís...* Ch. Gennaro, *Chiara, Agnese e le prime consorelle: dalle pauperes dominae di s. Damiano alle clarisse*, a *Movimento religioso femminile nel secolo XIII*. (Assisi: 11-13 oct. 1979). (Assisi: Società internazionale di studi francescani, 1979), p. 184-185.

⁴ Anna Castellano, *Pedralbes a l'edat mitjana: història d'un monestir femení*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 178.

⁵ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Col·lecció de pergamins, núm. 745.

⁶ Jacques le Goff, *Les gestes symboliques dans la vie sociale. Les gestes de la vassalité*, a *XXIII Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 1976, p. 679-779.

⁷ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Llibre d'atorgacions, professions y òbits del monestir de Santa Clara (1598)*, Manuals, núm. 739, fol. 71.

⁸ Anna Benvenuti Papi, "La santedat en àmbits femenins: funcions i representacions entre l'edat mitjana i l'edat moderna", a *Santes, monges i fetilleres. Espiritualitat femenina medieval*. Dossier de: *Revista d'Història Medieval*, 2, 1991, p. 9-28.

⁹ 1312, febrer, 11 . Viena. "Confirmació de l'abadessa Clara de Janua per part del ministre dels framenors a l'Aragó, fra Romeu Ortici". Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Col·lecció de pergamins, núm. 740; 1326, setembre, 27 . "Confirmació de l'abadessa Sança de Conques per part del ministre dels framenors a l'Aragó, fra Ramon Bancals". núm. 771.

¹⁰ A mesura que s'avanci en el control sobre el monaquisme femení, veurem que aquesta penalització serà imposada "des de fora". Així, en l'aplicació de les Constitucions de Benet XIII, després de la visita de fra Tomàs Olzina el 1408, es determinava des del Papat quin tipus de càstigs eren previstos per aquells casos que es desviessin dels estatuts.

¹¹ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Llibre dels càrrechs i oficis del present monestir de Santa Clara (1598)*, Manuals, núm. 743.

¹² Arxiu Diocesà de Barcelona, Reg. Grati., 1411-1412, fol. 143.

¹³ Privilegi d'Innocenci IV (1248, setembre, 5. Llió). Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara Col·lecció de pergamins, núm. 375. Sebastià Roger anota també aquest dret, descrivint-lo en aquests termes: "l'abadessa no té obligació de rebre monges si el Papa no ho mana". *Llibre dels càrrechs i oficis del present monestir de Santa Clara (1598)*, Manuals, núm. 743, fol. 2.

¹⁴ A les Constitucions generals del pare Juan Merino (1639), vàlides per a tota la família femenina franciscana, l'elecció d'abadessa és resultat d'una votació secreta de totes les monges amb més de sis anys de professió; el ministre provincial presideix l'elecció, té vot i dret d'arbitri i imposició d'una candidata si hi haguera divergències entre les religioses. Cf. J. Merino (O.F.M.), *Constituciones generales para todas las religiosas sujetas a la obediencia franciscana en esta familia cismontana. De nuevo recopiladas de las antiguas y añadidas con acuerdo del Capitulo general celebrado en Roma a 11 de junio de 1639*.

¹⁵ Per a aquest monestir, vegeu: Montserrat Cabré i Pairet, *El monacal femení a la Barcelona de l'AEM: Sant pere de les Puel·les. Segle X-XI*. Tesis de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona, 1985. I *Sant Pere de les Puel·les, un monestir de dones. Exposició. Museu d'Història de Catalunya (11 de desembre de 2008 a l'1 de març de 2009)*. Dossier de premsa.

¹⁶ Per a aquest monestir, vegeu: Josep Maria sans Travé, *El monestir de Santa Maria de Vallbona: Historia, Monaquisme i Art*. Lleida: Pagès Editors, 2010.

¹⁷ Cit. M. J. Arana. I segueix que l'ús del *manipulo* donava: "la potestad para leer la Epístola".

¹⁸ Cit. M. J. Arana, "Las Abadesas y religiosas. El poder de jurisdicción y las insignias clericales", en *Mujeres sacerdotes ¿Por qué no? Reflexiones históricas, teológicas y ecuménicas*. Madrid: Publicaciones Claretianas, 1994.

¹⁹ "Así pues, a las que ahora llamamos Abadesas, antiguamente llamaban diaconisas, más como ministeriales que como madres". Abelardo, P.P.L.178, Ep.VII. Cit. M. J. Arana.

²⁰ Montserrat Cabré, *Estrategias de desautorización femenina en la Querella de las mujeres, siglo XV*, en *De leer a escribir I: la educación de las mujeres: ¿libertad o subordinación?* Madrid: Al-Mudayna, 1996, pp. 77-97.

²¹ Diana Sartori, *Por qué Teresa*, en Diótima, *Traer al mundo el mundo. Objeto y objetividad a la luz de la diferencia sexual*. Barcelona: Icaria, 1996, pp. 41-78.

²² Annarosa Buttarelli, *Sovrane, Potere e Politica no sono la stessa cosa*, Liguore, 2009, p. 129-130. *La meva traducció*.

²³ Per a aquest monestir, vegeu: Núria Jornet Benito, *El monestir de Sant Antoni de Barcelona. L'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Scripta et Documenta, 76), 2007.

²⁴ He tractat l'origen, perfil i funcionalitat de la llegenda funcional del monestir de sant Antoni de Barcelona a: "Memoria y genealogía femeninas: la leyenda fundacional del primer monasterio de clarisas de Catalunya", *La historia de las mujeres: perspectivas actuales. XIII Coloquio Internacional de la Asociación Española de Estudios de Historia de las Mujeres* (Barcelona, 19-21 octubre, 2006). Edició CD-Rom.

²⁵ Segons l'editor i traductor espanyol dels textos clarians, el pare Omaechevarría "no se ve lugar en la genealogía de santa Clara de Asís para dos supuestos hermanos de Clara, Bosone y Penenda", Ignacio Omaechevarría, *Escritos de Santa Clara y documentos complementarios*. Madrid: BAC, 1993 (3ª ed.), p. 61.

²⁶ Aquesta inscripció va estar en ubicació desconeguda fins que recentment va ser identificada als dipòsits del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona. Núm. d'Inventari, 16279. Vegeu: Anna Molina i Castellà, "La peça del Museu: Lauda sepulcral d'Agnès de Peranda", *Butlletí informatiu del Museu d'Història de Barcelona*. Any 4, núm. 16 (primer quadrimestre de 2009).

²⁷ Arxiu del Monestir de Santa Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Col·lecció de pergamins, núm. 323.

²⁸ La meua traducció i versió al català modern. Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Col·lecció de pergamins, núm. 526.

²⁹ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Llibre de coses dignes de memòria del present monestir de santa Clara* (1599-1757), Manuals, núm. 742; *Notes del llibre intitulat coses dignes de memòria fins al primer de 1755 inclusive*, Manuals, núm. 744.

³⁰ Alexandre Olivar, *Catàleg dels manuscrits de Montserrat*, núm. 13.

³¹ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, Sèrie d'inventaris de sagristia (1389-1896).

³² Arxiu Diocesà de Barcelona, *Beatificationis seu confirmationis cultus servus Dei Agneti de Perandae et Clarae de Janua. 1912*. Processus Beatificationis. Canonitacionis, núm. 37 bis. Un any abans, el 1911, el postulator general dels framenors, el pare Paolini, publicava un recull de dades exhaustiu que provava l'existència d'un culte immemorial vers les dues dones. *Beatificationis seu confirmationis cultus ab immemorabili praestiti Agneti Perandae et Clarae a Janua seu a Porta, sanctae Clarae Assiensis consanguineis, conventus clarissarum Barchinonensis fundatricis et primis abbatissis beatis et sanctis nuncupatis. Articulos quos ad probandum cultum eisdem delatum curiae Barchinonensi praesentat P. Fr. M. Paolini, ordinis minorum postulator generalis*. Roma: Libreria Sancti Antonii, 124 Via Merulana, 1911.

³³ Francisco Gazulla, *Vida de Santa María de Cervellón, virgen comúnmente llamada del Socòs, primera religiosa de la celestial, real y militar orden de Nuestra Señora de la Merced*, (Barcelona: Librería Hispano-Americana, 1909), p. 39.

³⁴ Pablo Vinyolas y Torres. *Santa Inés de Peranda de Asís y Santa Clara de Janua en Barcelona y su culto inmemorial*. Barcelona: Vila, Aleu y Domingo Imp., 1930.

³⁵ Arxiu del Monestir de Sant Benet de Montserrat, Fons del Monestir de Santa Clara, *Llibre de coses dignes de memòria del present monestir de Santa Clara* (1599-1757), Manuals, núm. 742.

³⁶ *La política de lo simbólico en la historia y en la historia del arte. Creadoras de lenguaje histórico en dos períodos de transición, los siglos XIV- XV y los siglos XIX-XX*. HAR2011-28773-C02-01.

³⁷ Muraro, *El Dios de las mujeres*. Madrid: horas y HORAS, 2006.

³⁸ Ángela Muñoz, "El monacato femenino como espacio de cultura femenina. A propósito de la Inmaculada Concepción de María y la representación de la sexuación femenina", en M. Nash, M. J. De la Pascua, G. Espigado (eds.) *Pautas históricas de sociabilidad femenina. Rituales y modelos de representación. Actas del V Coloquio internacional de la Asociación Española de Investigación Histórica de las Mujeres (Cádiz, 5-7 junio 1997)*. Cádiz, Universidad de Cádiz, Servicio de publicaciones, 1999, pp. 71-90.

³⁹ Tiziana Plebani, *Il genere dei libri. Storia e rappresentazioni della lettura al femminile e al maschile tra Medioevo e età Moderna*, Milano, Franco Angeli, 2001.

⁴⁰ He estudiat amb més detall aquesta qüestió a: "Memoria y genealogía femeninas: la leyenda fundacional del primer monasterio de clarisas de Catalunya", en *La historia de las mujeres: perspectivas actuales. XIII Coloquio Internacional de la Asociación Española de Estudios de Historia de las Mujeres* (Barcelona, 19-21 octubre, 2006). Edició CD-Rom.

⁴¹ María-Milagros Rivera Garretas, *El monacato femenino (siglos VIII-XII)*, en *Els monestirs catalans a l'entorn de l'any mil. Catàleg de l'exposició*, Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 1999, pp. 106-119.

⁴² He tractat aquest tema a: *Memoria, historia y archivo en el monasterio de Sant Antoni i Santa Clara de Barcelona*, *Boletín de la ANABAD*, 2008, núm. 4, oct-dic., pp. 297-305.

⁴³ Anna Castellano, *Pedralbes a l'edat mitjana: història d'un monestir femení*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

⁴⁴ *Instrumentum super constructione, dotationes et ordinatione* (30 de gener de 1321), ratificat per Robert i confirmat pel papa Joan XXII amb la butlla Speciosus forma el 26 de

febrer de 1321. (Wadding, vol. VI, pp. 631-646). Publicades per Lucas Wadding (1931, vol. 6, pp. 561-575).

45 Sobre Sança de Mallorca, vegeu: Núria Jornet Benito, *Sança de Mallorca, reina de Nàpols: la fundació monàstica en un projecte de consciència genealògica i espiritualitat franciscana*, *Redes femeninas de promoció espiritual*, Roma: Viella (en premsa).